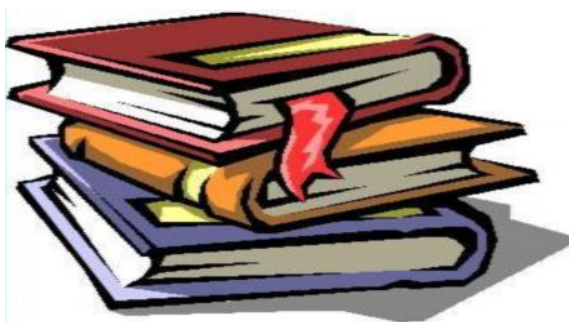

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ
ЖИЗЗАХ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ**

И.ИКРОМОВ

ИСТИҚЛОЛ ВА МИЛЛИЙ УЙҒОНИ ДАВРИ АДАБИЁТИ МУАММОЛАР]

ТАНЛОВ ФАНИДАН МАЪРУЗА МАТНЛАРИ

**Олий ўқув юртларининг магистратура йўналиши:
5 А 141102 –Ўзбек адабиёти учун**

ЖИЗЗАХ – 2007

Мазкур маъруза матни “Истиқлол ва миллий уйғониш даври адабиёти муаммолари” танлов фани дастури ва ишчи дастури магистратура йўналиши: 5 А 141102-ўзбек адабиёти таълими йўналиши учун мўлжалланган бўлиб, унда Истиқлол ва миллий уйғониш даври адабиёти муаммолари, янги давр сиёсати, мафкурасини ижтимоий ва маънавий ҳаётга ўтказган таъсири, унга ижодкорларнинг муносабати бадиий асарларда қандай ўз ифодасини топанлиги муаллифлар томонидан илмий-назарий жиҳатдан пухта очиб беришга ҳаракат қилинади. Амалий машғулотда қўйилган масалалар янада мустаҳкамланади.

Маъруза матнини тузишда проф.Б.Қосимов ва ЎзМУ Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти кафедраси аъзоларининг “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” (Тошкент, “Маънавият” нашр. 2004 йил) дарслигидан ва тадқиқотларидан ижодий фойдаланилди.

Тузувчилар: ф.ф.н., доцент Исомиддин Икромов

Такризчи: ф.ф.д., профессор Ҳ.И. Умуров
 ф.ф.д., профессор У. Жуманазаров

А.Қодирий номли Жиззах давлат педагогика институти Илмий кенгашининг 2006 йил августдаги мажлиси қарори билан нашрга тавсия этилган. (№1 Баённома)

1- Маъруза. Кириш
Истиқлол ва миллий уйғониш даври муаммолари.
Миллий уйғониш даври адабиётининг манбалари ва юзага келиш
омиллари (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Фаннинг олдида қўйилган вазифалар.
2. Даврнинг ижтимоий-маданий қиёфаси.
3. Миллий озодлик ҳаракатлари.
4. Даврнинг маданий ва адабий ҳаёти, миллий уйғониш – жаҳидлар адабиётига тоталитар тузумда ва мустақилликдан кейинги муносабат.
5. Жаҳид, маърифатпарварлик атамасига изоҳ.
6. А.Дониш, Завқий, А.Отин, С.Ажзий, Муқимий, Фурқат, М.Хўқандий ижодига обзор.

Адабиётлар

1. И.Каримов. Ҳалоллик ва фидоийлик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, 1994.
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидоийлик. Тошкент, 2000
3. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004
4. Б.Назаров ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти. Тошкент, 1999.
5. Жаҳид адабиёти. Тўплам. Тошкент, 1995
6. Ш. Ризаев. Жаҳид драмаси. Тошкент, 1997
7. Б.Қосимов. Исмоилбек Гаспирали. Тошкент, 1992
8. А. Алиев. Истиқлол ва маданий мерос. Тошкент, 1997
9. О.Шарафиддинов. Ижодни англаш бахти. Тошкент, 2004

Таянч атамалари

1. Цивилизация ҳақида мулоҳазалар
2. Жаҳидчилик ҳақида тушунча
3. Уйғониш атамаси
4. Солиқ охун ҳақида маълумот

Назорат саволлари

1. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг илк босқичи қайси даврга тўғри келади?
2. Даврнинг ижтимоий-маданий қиёфаси нималарда кўринади?
3. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг манбалари ва юзага келишига нима асос бўлди?
4. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти неча босқичга ажралади?
5. Жаҳидчилик даври жаҳидларининг олдида қўйган мақсадлари нима?

Миллий уйғониш даври адабиёти XX асрнинг бошида маърифатпарварлик билан йўғрилган адабиётдир. Бу даврда яшаб ижод этган маърифатпарвар шоир ва ёзувчилар ўз асарлари билан халқни уйғотишга ҳаракат қилишган. Икки буюк аср – XIX ва XX асрлар оралиғида 50-60 йиллик давр қадим ва бой ўзбек адабиёти тарихида ғоят муҳим аҳамият касб этади. Негаким, биринчидан, “Адабиёт миллат ойнаси” (Авлоний) сифатида миллатимиз ҳаётида юз берган энг катта бахтсизлик – ўз мустақиллигини йўқотиши воқеаларини лоқайд кузатишдан унинг фожеали оқибатларини чуқур идрок этиш ва истиқлол учун курашга чақиришгача бўлган йўлни босиб ўтди. Иккинчидан, адабиёт давр воқеалари таъсирида ғарблашди; мазмун-мундарижаси кенгайди; даврий матбуот ва театрнинг пайдо бўлиши билан янги адабий тур ва жанрлар пайдо бўлди. Анъанавий шеърийят ва у билан боғлиқ тимсолларга янги мазмун кириб келди. Якка ҳукмрон аруз ёнига унитилган эски бармоқ вазни қўшилди. Мансуралар ёзилди. Бир сўз билан айтганда, замонавий реалистик адабиёт майдонга келди.

Бу давр адабиёти жуғрофияси ҳам олдингиларидан фарқ қилади. Адабий ҳаракатчилик ХВІІІІ-ХІХ асрлардаги каби уч мустақил хонлик доирасида эмас, Русияга мутлоқ тобе Туркистон генерал губернаторлиги ҳамда ярим вассал Бухоро ва Хивада уюшди. Бу ҳол умумўзбек адабий маҳсулотининг мавзу-мундарижасигагина эмас, тил хусусиятларидан жанрлар поэтикасигача ўз изини қолдирди.

Миллий уйғониш, миллатнинг ўзлигини англаш жараёни мазкур адабиётининг руҳи ва мазмунини ташкил қилди. Буни адабиётшунослик ўтган асрнинг 20-йилларидаёқ эътироф этган эди. Миллий уйғониш биргина адабиёт доирасида қолгани йўқ, ижтимоий турмушни барча қатламларини қамраб олди, ҳатто “босмачилик” номи билан “ғалати машҳур” бўлиб тарихга кирган ҳодисанинг ҳам мафкураси миллий уйғонишга, унинг самараси бўлмиш мустақиллик учун курашга келиб боғланарди.

Миллий уйғониш минтақамизда жади́дчилик шаклида намоён бўлди. Ва у 20-йилларнинг ўрталаригача давом этди. 1926-йилдан советлар унга қарши кенг кўламда кураш бошладилар. 1929 йилдан уларни жисмоний тугатиш йўлга қўйилди. Бевосита, бу ҳаракатнинг юзага келиши истило ва унинг оқибатлари билан боғланган бўлиб, унинг шаклланиш даврини 1865-1905 йиллар билан белгиламоқ керак бўлади. 1905 йил воқеалари, хусусан, 17 октябрь Манифестидан кейин у ривожланиш босқичига кирди. 1916 йилга келиб, жади́дларимиз “қора халқни оқартирмоқ ва кўзни очмоқ чорасига” (Авлоний) киришдилар. Мамлакат ҳаётида ўчмас из қолдирган 1916 йил мардикорликка олиш қўзғолонида жади́дларимиз халқ билан ёнма-ён турдилар. Афсуски, тарих истиқлолни эгаллаш учун ноёб бир шароит яратган 1917 йилнинг Февралига халқимиз лозим даражада тайёргарлик билан етиб кела олмади. Бутун Русия каби Туркистонни ҳам “болбшевик балоси” (Фитрат) қоплаб олди. Шунга қарамай, тараққийпарвар фидойи зиёлиларимиз мустақиллик учун курашни тўхтатмадилар ва 1917 йилнинг 27 ноябрида Туркистон мухториятини эълон қилдилар. Туркистон (Қўқон) мухторияти уч ойга етмай, шўролар томонидан шавкатсизларча йўқ қилинди. “Миллатчи”

деган миллатпарварларимизнинг омон қолганлари тоғ-тошларга қочиб, курашни давом эттирдилар ва Ватан озодлиги йўлида шаҳид кетдилар. Бу жараён 1920 йилларнинг охиригача давом этди. Бинобарин, 1905-1929 йиллар жадиदчилик (миллий уйғониш) ҳаракатининг тараққиёт ва тугатилиш давридир.

Миллий уйғониш (жадид) адабиёти XIX аср охирларида юзага келган мазкур ҳаракат ғояларининг адабий-бадiiий ифодаси эди. Лекин гап шундаки, у жади́дчиликнинг шунчаки бир кўргазмаси (иллюстрацияси) бўлиб қолмади, чинакам адабиётга айланди. У янги адабиётни бошлаб берди. Авжи тараққийси 1915-1925 йилларга тўғри келади. Шулардан келиб чиқиб Миллий уйғониш даври ўзбек адабиётини икки босқичга ажратдик: 1) миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг илк босқичи: манбалари ва юзага келиши (XIX аср охирлари); 2) миллий ва ижтимоий курашлар даври: тараққиёти ва тугатилиши (XX асрнинг чораги).

Унинг кўлами ва жуғрофияси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш, ижодкорларни етказган муҳит билан таништириш заруриятидан келиб чиқиб, адабий-маданий марказлар ҳақида маълумот беришга уриндик.

Мазкур давр адабиётини миллий уйғониш нуқтаи назаридан ўрганиш бевосита мустақиллигимиз самараси бўлганлигидан ундаги миллий истиқлол ғоясини шаклланиши ва тараққиёти масалалари ҳамиша диққат марказимизда турди.

Цивилизация тарихида “Ренессанс” деган тушунча бор. Асли французча бўлган бу сўзни русчага “Возрождение” деб таржима қиладилар. “Возрождение” – тикланиш маъносига тўғри келади. ўзбекчада эса бу уйғониш деб қабул қилинган.

Реннесанс – Возрождение Ғарбда инсоният тарихининг мумтоз даври ҳисобланиб келадиган қадим юнон, рим маданиятига – антик маданиятга нисбатан айтилган бўлиб, бутун бир даврни қамраб олади. Унинг чегарасини Шарқда IX-X асрдан, Ғарбда XIV-XV асрдан белгилайдилар. Ва унинг бош хусусияти, мутахассислар фикрича , шаҳар маданиятининг гуркираб ўсиши, илм ва ижод эгаларига хос қомусийлик, гуманизмнинг ижтимоий-маънавий турмушини барча жабҳаларига кириб боришидир. 1789 йилги Буюк Француз инқилоби Европада миллат тушунчасига алоҳида мартаба берди ва уни олдинги маррага олиб чиқди. Европа халқлари ватан тараққиётининг бош омили миллатнинг ўз-ўзини англаш эканлигини тушуниб етдилар. Бу жараённинг олис Туркистонга етиб келиши учун юз йилдан ортиқроқ вақт кетди.

Кекса Демокрит бундан 2500 йил мукаддам “ҳар бир мамлакатнинг ягона соҳиби” – “нацио” (“миллат”) ҳақида гапиргани маълум. Сўнг замонлар ўтиб, “нацио”нинг муқобили “миллат”га биз Қуръони каримда дуч келамиз. Лекин у ерда бу атама этнос (эл, элат) эмас, дин, мазҳаб ўрнида келади. Ўзбек адабиётида “миллат” тушунчаси этнос маъносида Навоидан бошлаб кузатилади. Лекин унинг бугунги маъносини касб этиши жади́дчилик даври билан боғлиқ.

Энди “жадидчилик” атамаси ҳақида. “Жадидчилик” арабча “жадид” (“янги”) сўзидан. Кенг маънода ижтимоий-маънавий ҳаётнинг барча жиҳатларини янгилашни кўзда тутди. Жадидчилик, Туркистон ижтимоий фикри тараққиётида, Фитрат қайд этганидек, исломчилик (панисломизм), туркчилик (пантуркизм) ва маҳаллийчилик (ўзбекчилик) кўринишларида ҳам намоён бўлган эдики, буларнинг ўз сабаблари бор. Масалан, исломчилик ва туркчилик, чор ҳукуматнинг ғайрирусларига – мусулмонларига қарши олиб борган буюк миллатчилик сиёсатига жавоб сифатида майдонга келган бўлса, маҳаллийчилик (ўзбекчилик) 1918-1920 йилларда Туркистонда адабий тил борасида авж олган “торт-торт” муносабати билан юзага келган эди. Гап шундаки, Биринчи Жаҳон урушида Русияга асир тушган кўплаб усмонли турк зобитлари 1917 йил воқеаларидан сўнг Туркистонга келиб, маориф ва маданият ишларида фаол иштирок этар эканлар, адабий тил борасида Истанбул туркчасига қизгин тарафдорлик кўрсатган ва бу ўзбек зиёлилари орасида муайян эътирозлар туғдирган эди. Лекин бу қарашларнинг ҳар учаласи ҳам 20-йилларнинг ўрталарида олдинма-кейин барҳам топди.

2-маъруза

Туркистондан генерал губернаторликнинг ташкил қилиниши. Рус истилочилик ҳаракатининг янги босқичга кўтарилиши. Адабий ҳаёт (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Туркистонда генерал губернаторлигининг ташкил қилиниши
2. Истилочилик ҳаракатининг янги босқичга кўтарилиши
3. Русия мустамлакачилиги
4. Миллий озодлик ҳаракатлари
5. Маданий ҳаёт
6. Адабий ҳаёт

Адабиётлар

1. И.Каримов. Ҳалоллик ва фидоийлик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, 1994.
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидоийлик. Тошкент, 2000
3. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004
4. Мирзоалим Мушриф. Қўқон хонлиги тарихи. Т., 1995
5. Мулла Олим маҳдум Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, 1992
6. Баёний. “Шажараи Хоразмшоҳий”. Т., 1991
7. Ибрат. Тарихи Фарғона. Т., 1991
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Т., 2000

“Уйғониш” (Ренессанс) тушунчаси қадим антик адабиётга нисбатан олинган бўлиб, ўрта асрлардаги илм-фан жонланишини кўзда тутди. Унинг доираси турли мамлакатларда турлича, IX асрдан XV асргача бўлган даврни қамраб олади. “Миллий уйғониш”да эса, миллатнинг ўзлигини англаши асос

қилиб олинади. Биз “Миллий уйғониш” даври адабиёти деганда XIX асрнинг иккинчи ярми XX аср бошлари адабиётини кўзда тутамиз. У ўзига хос бир даврдир.

1853-1885 йилларда кўхна Туркистон Русия томонидан босиб олинди.

Аслида бу истак ва ҳаракат русларда анча эрта, тақдир турк дунёсини таназзулга тушириб, Европанинг қўлини сарбаланд қилган ХВИ асрдан, Иван Грозний замонасидан бошланган эди. У 1552 йила Қозон хонлигини, 1556 йилда Ҳазар хонлигини забт этиб, Русни муаззам Осиё сарҳадларига олиб чиқди. Пётр дунёга донғи кетган Самарқанду Бухорони қўлга киритиш, ундан денгизлар ҳеч қачон музламайдиган Ҳиндистонга кириб боришни буюк орзу деб билган эди. Бу орзунини у амалга ошира олмади. Унинг ишини издошлари давом эттирдилар. ХВИ асрда Ермак Узоқ шарққача бўлган жойларни босиб олиб берди. XIX асрнинг бошларида руслар қадим шухратшиор Туркистоннинг шимолий дарвозаларини пайпаслаб кўра бошладилар. Туркистон эса Темурийлар ўрнини эгаллаган Шайбонийхоннинг узоқ давом этмаган марказий ҳокимиятидан сўнг, аста-секин парчаланишга юз тутган ва уч хонлик деб аталмиш уч бўлакка бўлиниб, ўзаро низо ва жанжалларга ботган эди. Туркистонни ўрганганлар, эҳтимол, подшо Александр IIга шундай хулоса берган бўлсалар ажаб эмас: мамлакат дунёдан узилган; Улуғбеклар дарс берган мадрасалардан нишон қолмаган; илм-фан ночор аҳволда; жаҳолат ва зулм авжига минган; давлатларнинг муҳофаза қудрати ҳам ўзига яраша; курул-яроғ оз, бори ҳам эски, ибтидоий; аскар тартибсиз, дунёдан хабарсиз, замонавий тўп нима билмайди; уруғ-насаб жанжаллари тинмайди... Хуллас Туркистонни забт этишга бундай қулай фурсатни топиб бўлмайди.

Туркистонни забт этиш жаҳоннинг икки буюк мустамлакачи мамлакатини – кекса, ҳийлакор ва тадбиркор Англия билан ёш, барқ уриб келаётган Русия манфаатларини бир-бирига тўқнаштириб қўйди. Россиянинг Туркистонга изчил, қадам-бақадам кириб келиши, ҳаракатларининг жанубдаги иссиқ денгизлар томон қаратилиши эҳтимоли Ҳиндистон ва Афғонистонни ўз қўлда тутиб турган Англияни ташвишга солди. Қолаверса, Туркистоннинг туганмас бойликларидан баҳраманд бўлиш, ҳеч бўлмаса ундан бозор ўрнида фойдаланиш инглизларнинг ҳам ҳаёлида бор эди. Русия ҳам Туркистоннинг бор бойлигига даъвогар эди. Қадим юрт икки аждаҳо қаршисида чорасиз тўлғонарди. Вазият “эчкига жон қайғуси, қассобга - ёғ” қабилида эди.

Икки мамлакат ўртасида пинҳоний кураш кучайди. Англия Туркистонда уч хонлиқни Россияга қарши бирлаштириш ва уларни замонавий куруллар билан куруллантинириб, урушга солиш режасини тузди. Агар хонлиқлар ўз мустақилликларини сақлай олсалар, Англия ва Русия ўртасида оралиқ майдон ҳосил бўлар ва бу ерда ҳар икки мамлакат ўз саноати маҳсулотларини хоҳлаган нархларида сотиши мумкин эди. Англия шуларни кўзда тутиб, хонлиқларга махсус вакиллар юборди. 1841-1842 йилларда Туркистонга келган бу вакилларнинг таклифларини Қўқон ва Хива хонлиқлари қабул қиладилар. Бироқ ўзига бино қўйган Бухоро амири Насруллохон инглизлар таклифларини рад этади, аксинча, элчига ўлим йўқ, қондасига зид

ҳолда вакилларни қатл эттиради. Ва Туркистон мустақиллигини сақлаб қолишда тарих берга бирдан-бир имкониятни қўлдан чиқаради.

Шунга қарамасдан, инглизлар Русияга қарши Туркистон мудофасини ташкил этишга ҳаракат қиладилар. Жумладан, Мустафо исми билан Қўқонга замонавий тўп қуювчи уста юборганликлари, Ҳиндистондаги туркий сипоҳийларга ўз ота-юртларига ёрдамга келишларига рухсат этганликлари маълум.

Бу ҳол, айти пайтда, Русиянинг ҳатти-ҳаракатларини ҳам тезлаштирди. 1853 йилда Перовский Қўқон хонлигининг шимолдаги дарвозаси Оқмачитга шиддат билан ҳужум қилди. 400 ҳимоя замонавий қуролланган 2500 кишилик қўшинга қилич-найзаю, илта милтиқ билан қарши турдилар ва қалъани 20 кун, сўнгги томчи қонлари қолгунча ҳимоя қилдилар. 1860 йилда полковник Циммерман Пишпекка ҳужум қилди. 1864 йил 1 майда Авлиёта, 12 июнда Туркистон шаҳри босиб олинди. Сентябрда Чемкент забт этилиб, вайрон қилинди.

Дариғо, ушбу чимкентни ўруслар кўп хароб қилди,

Ямони-яхшини қўймай қириб-туюб адо қилди, -

деб ёзган мазкур воқеани гувоҳи бўлган маҳаллий шоирлардан Ҳусайн Шайх ўзининг бир шеър-тарихий рисоласида.

Ўша даврда ёзилган Мирзаолим Мушрифнинг “Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин” (“Султонлар насаби ва ҳоконлар тарихи”), Мулла Олим маҳдум Хожининг “Тарихи Туркистон”, Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий”, Ибратнинг “Фарғона тарихи”, Муҳаммад Солиҳнинг “Тарихи жадидаи Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”) тарихий асарларда истилонинг даҳшатли манзаралари ҳикоя қилинган¹. Ҳатто буни бир қадар мўтадил рус манбаларида ҳам учратиш мумкин².

1865 йилнинг баҳорида генерал Черняев катта қўшин билан Қўқон хонлигининг энг йирик шаҳарларидан Қўқон остонасида пайдо бўлди. Бу шаҳар Туркистонни ҳарбий, маъмурий идора этишда ғоят қулай эди. Бироқ чор ҳукумати воқеаларнинг ғоят тезлашиб кетаётганидан бир оз ташвишга тушган, жаҳон афкор оммаси олдида ўзини андак ноқулай сезар эди. Шу сабабли генерал Чернаевга Тошкентни босиб олишга шошмаслик тўғрисида кўрсатма келади. лекин рус қўшинининг кетам-кет ғалабалари, вайрон ва талон нашъасидан генерал ўзига тута олмайди. Тошкентни камал қиладди. Айрим маҳаллий сотқинларнинг ёрдами билан Тошкентни сув билан таъминловчи Ниёзбек қалъасини эгаллайди. Ва шаҳарга кирадиган сувни тўсиб қўяди. Шаҳар сувсиз қолади, бироқ таслим бўлмайди. Қўқондан ёрдам чақирилади. 1865 йилнинг 15 июн эрта тонгида Русия қўшинининг палковник Абрамов бош

¹ Бу асарларнинг бир қисми, Ўзбекистон мустақилликка эришгач босилиб чикди. Чунончи: **Мирзаолим Мушриф**. Қўқон хонлиги тарихи (Ансобус-салотин ва таворихул-хавоқин), Т., Ғ.Ғулом нашриёти, 1995; **Мулла Олим маҳдум Хож**. Тарихи Туркистон, Қарши. “Насаф”, 1992; **Баёний**. Шажараи Хоразмшоҳий (Мерос), Т., Камалак, 1991, 175-265-б; **Ибрат**. Фарғона тарихи, (Мерос), Т., Камалак, 1991, 266-327-бетлар.

² **Қаранг**: Наливкин. Краткая история Кокондского ханства. Казань, 1886.

250 кишилик илғор отряди 42 кунлик қамалдан сўнг Камолон дарвозасидан ичкарига киришга муваффақ бўлади.

Жанг оғир ва шиддатли кечди. Тошкент босқинини ўз кўзи билан кўрган Муҳаммад Солиҳ “Тарихи жадидаи Тошканд” (“Тошкентнинг янги тарихи”) китобида ёзади: “Бутун осмонни тутун ва чанг қоплаб олди, ниҳоят, руслар яқиндаги тепалик томон чекиниб, мудофага ўтшга мажбур бўлдилар. Қамалда ётган шаҳарликлар буни кўриб жуда қувондилар. Етти яшар боладан тортиб, етмиш яшар чолларгача ғалабани қутлаб, сарбозларга овқат, шарбат, иссиқ нон, ширин ва нордон мевалар келтириб турдилар. Лекин рус кўшинлари ўзларини ўнглаб қайта хужумга ўтиб, Тошканд кўшинларини орқага чекинтирди”.

Замонавий уруш қуролларида бехабарлик панд берди. Рус тўпларининг гумбурлаган овозлари шаҳар аҳлида ваҳима ва қўрқув уйғотди. Уруш авжи қизиган бир пайтда кўшин бошлиғи Алимқулга ўқ тегиб йиқилади. Аскарлар саросимада қоча бошлайдилар. Амрлашкар вазифасини Султон Мирсаид ўз зиммасига олади. Жумладан қозоқ султонларидан Кенесарининг ўғли Султон Содик ва унинг йигитлари, кўнгиллилардан Мирюсуф Мирсултон боғбон ўғли, Нормухаммад, Мулла Шер мерганлар жасорат намуналарини кўрсатадилар. Бироқ яна хиёнат юз беради. Душман сотқин ёрдамида шаҳр омборхонасини портлатишга муваффақ бўлади. Бу барча умидларни йўққа чиқаради. Бухоро амирига ёрдам сўраб чопар юборадилар. Амир ўтган гиналарни ўртага солади. Уни хафа қилган тошкентлик амалдорларни юборишни талаб қилади. Шу тариқа кучларни тўплаб, русия кўшинига қарши курашмоқ имконияти барбод бўлади. 1865 йил 17 июнда шаҳар оқсоқоллари генерал Черняев томонидан тайёрланган ахдномага имзо чекадилар. Ахдномада аҳолининг ўз динидан қолиши, барча ишлар шариат асосида олиб борилиши, шахсий мулкларнинг дахлсизлиги билдирилган эди. Ваъда бошида шундай эди.

Черняев асл мақсадга ўтади. Шаҳар оқсоқолларидан Россияга ўз ихтиёри билан кўшилгани ҳақида сохта хат тайёрлаб беришларини талаб қилади. Хатнинг мазмуни қуйидагича бўлиши лозим эди.

“Неча замонлар ва йиллардан бери Туркистонда Фарғона хонликлари ҳукмронлик қилиб, фуқароларга жабр-зулм ўтказиб келдилар. Закот, хирожларни шариат асосида олмадилар. Ҳеч бир марҳумат қилмай келдилар. Қадим урф-одатларимизни тамомила унитдилар. Мансаб мартаба йўлида кўплаб кишиларни ўлдирдилар. Ноҳақ қонлар тўкилди. Шариат ва уламо сўзи ерда қолди. Фарғона ва Туркистон заминида узоқ вақт қипчоқ, қозоқ ва қирғиз авбошлари ҳукм суриб келдилар. Шунинг учун фуқаро ва мамлакат осойишталигини ўйлаб тамомила ўз ихтиёримиз ва рағбатимиз билан рус аскарларини олб келиб, уларга ўз ихтиёримизни топширдик”.

Бу хат билан генерал Черняев, биринчидан, оқ подшонинг Тошкентга хужум қилишдан сақлаб туриш ҳақидаги фармонини бажарган, маҳаллий халқнинг мурожатидан кейингина шаҳарга киришга мажбур бўлиб чиқар, иккинчидан, босқин туфайли содир бўлган вайрона ва қирғинни жаҳон афкор оммасидан яшириб қолар эди.

Тошкент оқ соққоллари буни рад этдилар. Айниқса Солиқбек охун гинералнинг кўзига тик боқиб, ҳалқ шанига ҳеч қачон тухмат қилмаслигини, бўлган воқеани бор ҳақиқати билан ёзишларини айтади. Чунончи, шимолда Оқмачидгача, шарқда Ғулжагача бўлган қалалар тошкентга қарагани, тошкент уриши тўсатдан, муҳлатсиз, гап сўзсиз олиб борилгани, шаҳар 42 кун сувсиз ва оч қолдирилганини, Мўлла Алим шаҳид бўлгач, қўшин сардорсиз қолгани, Бухоро, Хоразм, Фарғонадан ёрдам келмагани, тошкент фуқороси сўнгги имконларига қадар ватан ва динни ўз номислари қадар ҳимоя қилганларини ёзишларини билдирди.

Бундай ҳолга дуч келмаган гинерал ғазабдан кутириб кетади ва очик таҳдидга ўтади. Оқсоқолларнинг бир қисми итоат этадилар. иккинчи қисми иккиланиб қолади. Солиқбек охун эса, “Ажалим сенинг кўлингда бўлса тайёрман!” дея имон- эътиқодига, ҳалқи иродасига қарши бормаслигини, шу сабабли соҳта хужжатга имзо чекмаслигини қатъий билдиради. Уни етти киши: Халимбой, Бердибой, Азимбой, Фозилбойватча, Мулла Мирзаолим охун, Мулла Музаффархўжа ва Мулла Хайдарлар қўллаб чиқадиладар. Ўша заҳоди буларнинг ҳаммаси қамокқа олиниб сибирга сургин қилинади. Аламзада генерал сибирга ҳуфия жўнатиб, икки йилдан сўнг жасур Солиқбекни заҳарлаб ўлдиришга муваффақ бўлади.

Тўққиз киши имзо қўйган соҳта мактуб¹ Черняев топшириғи билан ватан ҳоинлари томонидан Санкит-Петербургда подшо ҳузурига етказилади. Хар ким ўз хизматиға кўра тақдир этилади. Совет даври китобларида узок йиллар ҳукмрон бўлиб келган Туркистоннинг Русияга “иҳтиёрий” қўшилиш тарихи ман шундай бошланган эди.

3-Маъруза

Истиқлол ва миллий уйғониш даври адабиёти муаммоларининг намоёндалари

Жадид матбуотчилиги ва унинг адабиётни шакллантиришдаги ўрни

Маъруза режаси:

1. Масаланинг ўрганилиш тарихига бир назар
2. Жадидчилик истилоҳи ҳақида
3. “Усули жадид” мактаблари
4. Жадидчилик ва олий таълим
5. Жадид матбуотчилиги
6. Татар матбуоти ва Туркистонда жадидчилик
7. Туркистон матбуоти саҳифалари

Адабиётлар:

1. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар, 2 жилдлик 2-жилд, Т., 1998
2. Абдулла Бадрий. Ёш Бухороликлар кимлар. М., 1919, 3-бет
3. А.Икромов. Изб. труды в 3х томах. Т-1., 1972
4. Отажон Ҳошим. Жадид адабиёти тўғрисида. Қизил қалам мажмуаси. 2-китоб. Ўздавнашр, С-Т., 1929

¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1 боб, Т., “Шарқ”, 2000 йил 89-90 бетлар.

5. Сўфизода. Тароналар, Т., 1968
6. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т., 2002
7. И.Гаспиринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь, 1898.

Жадидчилик Туркистонда 19 асрнинг охирларида майдонга келган, 20 аср бошларида шаклланиб, 1917 йилга большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатулгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкин, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳидиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

Жадидчилик ҳаракатлари эрта баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушининг энг паски қатламларигача очиб ташлади. Момогулдурак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт маомт масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чакмоқдек чакнаб унинг бағридаги яраларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидаги маориф, матбуот, театр ниҳолларигна ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфати учун куршагача бўлган қизгин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялар борди. Уни ўз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишджан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан жадидларимиз миллатнинг яшамоғи, трақкий томоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар. Халқ эса Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан “Туркистон (Кўкон) мухторияти” моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтдилар. Жадидларимиз сиёсий ишлар – ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазм шуғалландилар. Айни пайтда, мактаб, маориф ислоҳ қилина бошлади. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккуур майдонга келди. Бу – миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

Бу ҳол, шудҳасиз, миллатнинг кейинги 3-4 асрлик тарихий тарққиётида мисли қўйрилмаган бир ҳол эди. Унинг ҳаётида узок турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди.

Жадидчиликнинг моҳияти шунда.

“Жадидчилик”нинг асосида “жадид” сўзи ётади. “Жадид”нинг маъно “янги” демакдир. У шунчаки “янги” ёки “янгилак тарфдор” дегани эмас. Балки “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” сингари кенг маъноларни ўзида мужассам этган.

Истилоҳнинг кириб келиши Исмойибек Гаспирали (Гаспиринский) очган янги мактаб номи билан боғлиқ. У ёзади:

“... 1884 санаси Боқчасаройда бир мактаб (н)и “усули жадид” (г)а қўймиш эдим”.

Бу бошланиши эди. Истилоҳнинг мазмуни мактабдоирасида қолмади, албатта.

Абдулла Авлонининг “Таржимаи ҳол”идан:

“Шул замонда (1894-1904 йиллар кўзда тутилади – Б.Қ) ерлик халқлар орасида эскилик-янгилик (қадим-жадид) жанжали бошланди. Ғазит ўқувғувчиларни муллалар “жадидчи” номи билан атар эдилар”. Жадидлар Усмонали Туркиядаги “Ганч (ёш) турк” “Ганч усмонали” таъсири билан “Ёш бухоролилар”, “Ёш хивалилар”, “Ёш туркистонлилар” деб ҳам номладилар. Биринчи икки ном расмий ташкилот даражасига кўтарилди.

Драматург Абдулла Бадрий 1919 йилда “Ёш бухоролилар кимлар?” деган савол қўяди ва шундай жавоб беради: “...онларни фикру ҳаёллари ва муддаолари биз бечора ва қашшоқларни ғурбатдан, яъни амирлар, беклар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчилигимиз учун ҳаракат ва тараддуд қилмоқдур”.

Ушбу мулоҳазанинг социалистик мафкура исканжасида билдирилгани туфайли социалистик бўёқда берилганини назардан соқит қилсак, ҳурлик, озодлик учун кураш жаиятнинг бош мақсадларидан қилиб белгилангани маълум бўлади.

Жадидчилик оқим эмас, ҳаракат. Ижтимоий-сиёсий маърифий ҳаракат. Яқингача ҳам у фақат маърифатчилик ҳаракати деб келинди. Бу атайлаб қилинган эди. Мақсад – жадидчиликнинг доирасини тарйтириш, социалистик-коммунистик мафкурадан бошқаси кенг халқ онгини қамраб олиши, эгаллаши мулк эмас, деган сохта тушунчанинг асорати эди. Аслида эса:

- 1) жамиятнинг барча қатламларини жалб эта олди. Уйғониш мафкураси бўлиб хизмат қилди;
- 2) мастақиллик учун кураш олиб борди. Унинг ғайрат ва ташаббуси билан дунё кўрган Туркистон мухторияти бу йўлдаги амалий ҳаракатнинг дастлабки натижаси эди;
- 3) Маориф ва маданияти, матбуотни ижтимоий-сиёсий мақсадларга мослаб чиқди.

Туркистондаги жадидчилик XIX асрнинг 80-йилларида Русия мусулмонлар, хусусан, Кавказ ва Волга бўйида ёйилган шу номдаги тараққийпарварлик ҳаракатининг бевосита таъсири ва самараси сифатида дунёга келди. Бунда юқорида номини зикр этганимиз Исмоилбек Гаспиралининг “Таржимон газетаси” (1883) ва у асос солган “усули жадид” (иккинчи номи “усули савтия”) мактаби (1884) ҳал қилувчи рол ўйнади. Шунингдек биздаги XIX асрнинг бошларидаги эски мактаб мадраса тизимидаги норизоликлар, хусусан А.Қурсавий (1776-1813), Ш.Маржоний (1818-1889) ларнинг тараққиётига тўсиқ бўла бошлаган Бухоро мактаб-мадраса тизимини кескин танқид қилувчи “Аллавойих” (“Равшанликлар”) (А.Қурсавий) ва “Вафойятул аслоф ва таҳиятул ахлоф” (“Салафлар вафоти ва авлодлар дуоси”) (Ш.Маржоний) китоблари маълум аҳамиятга молик бўлди. 70-йилларнинг охирида шоирларимиз томонидан товламачилик, зикналик, текинхўрлик каби Оврупа буржуа ахлоқий муносабатларини кескин фош

этувчи туркум асарларининг таъсирини ҳам ҳисобга олмоқ керак бўлади. Булар адабиётнинг ҳам янгиланаётганидан далолат эди.

Шунингдек XIX асрнинг сўнгида Шарқ мусулмон мамлакатлари орасида кенг ёйилган Жамолиддин Афғоний (1839-1897), Муҳаммад Абдух (1849-1905) номлари билан характерланувчи диний истилоҳчилик, Оврупа мустамлакачилигига қарши бирдамлик, борасидаги фикрларни ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди.

“Жадид” атамаси Туркияда XX аср бошидага адабиётга, унинг ҳам биргина йўналишига нисбатан ишлатилган. Шунингдек, “Русия жадидчилиги” ўзимизда эса, “Бухоро жадидчилиги”, “Турикстон жадидчилиги” деган атамаларини учратамиз. Туркияда 1839 йилдаги машҳур Мустафо Рашид Пошо томонидан ёзили, Гулхона майдонида эълон этилган ва тарихга “Гулхонаи хатти Ҳумояю” ними билан кириб, “Танзимот”ни бошлаб берган давр бизнингча янгилашиндир – жадидчиликдир. Тўғри, у асосан ғарбланишни тамал қилиб олган эди. Шунинг учун ҳам буган қарама-қарши равишда “туркчилик”, “усмончили”, “исломчилик”, “турончилик” каби миллий ғоялар ўртага ташланди. Оврупалашиш бизда ҳам жадидчиликнинг муҳим хусусиятларидан бири бўлган. чор ҳукумати бундан маҳаллий халқни руслаштириш йўлида фойдаланди ҳам. Туркчилик, исломчилик, ўзбекчилик кабиларнинг бу ерда майдонга келиши ҳам бежиз эмас. Аслида, бизнинг жадидларда фикр ва ғоя қоришиқлиги жуда кучли. Масалан, янги ўзбек адабиёти шаклланишининг бошида турган Муқимий, Фурқатларни олинг. Улар 30-йилларда жадид адабиёти вакилларни сифатида умуман, тўғри талқин қилинган. Муқимий ўз хажвий асарларида савдо ва саноатнинг, яъни капиталистик турмуш тарзининг милли ахлоқимизни бузаётганини танқид қилади. Фурқат эса унинг ҳаётимизга кириб келаётганини мадҳ этади. Бири танқид, иккинчиси инкор йўлидан боради. Ёки Дукчи Эшонни олинг. У куч, зўрлик билан мустақилликка эриши тарафдори. У ҳам жадид: дин ислохотчиси, сиёсий курашчи. Жуда кў жадидларимиз уни рад этдилар. Бир қатор жадидларимиз онгли суратда советлар билан ҳамкорлик қилдилар, коммунист бўлдилар. Бу билан ҳам ҳисоблашмоқ керак. бу ҳол, айниқса, мустақиллик учун олиб борилган курашда яққол кўринади. Бу борада 3 йўлни кузатиш мумкин:

1. Русияга тобеликдан зўрлик билан қутили, куч билан истиқлол олиш (Дукчи Эшон кўзғалони, 1916 йилда мардикорлик ҳаракати, босмачилик).
2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эриши. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (И.Гаспирали, М.Бехбудий).
3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний).

Ниҳоят, бизнинг жадидчилик Кавказ, Волгабўйи, Туркиядаги жадидчиликка нисбатан анъаналарга боғланиб қолган, умумевропа ижтимоий-

маданий жараёнига тортиниш даражаси қийинроқ кечган жадинчилик. Бизда ҳар бир янгиликнинг кириб келиш жараёни ғоят оғир кечган.

“Жадид” атамасининг Туркистонда илк марта ким томонидан қачон ва қаерда қўлланилганини аниқ белгилаш қийин. Лекин тахмин қилиш мумкинки, бу атама гарчи Исмоилбек томонидан 1884 йилдан истеъмолга киритилган ва “Таржимон” газетаси орқали Шарқу Ғарбнинг жуда кўп ўлкаларига ёйила бошлаган бўлса-да, бизга, асосан, 90-йилларда кириб келган. Шу муносабат билан машҳур ислохотчи Кримдаги мусулмон макларини ислох қилиш заруратитни ва бу ислохотнинг мазмун-мундарижасини асослаб кўрсатиб, хужжат тайёрлаган эди.

1900-1925 йиллар “жадинчилик” тушунчасининг пайдо бўлиши ва ўз даврининг энг пешқадам ҳодисаси сифатида баҳоланган даврдир.

1938-1956 йилларда жадинчилик ва унинг вакиллари авлодлари қалбидан тамом сиқиб чиқарилди. Масалан, 1956 йилда XX аср боши адабиёти 4 ижодкордан таркиб топган эди: Ҳамза, Айний, Завқий, Аваз. Ҳамза – мутаассиблар томонидан ўлдирилгани учун, Айний амир Саййид Олимхоннинг, аваз исфандиёрхоннинг, Завқий эргаш кўрбошининг калтагини еганлари учун. Бу мезон ҳориз кулгили, албатта. Лекин замон шунга мажбур қилган.

Нотик жадинчиликнинг шаклланиш ва тараққиётини анъанавий 1905-1917 йиллар қилиб белгилаб, у босиб ўтган йўлни 1917 йил Октябр билан ажратиб, иккига бўлди. 1917 йилгача қисми прогрессив, ундан кейингиси реакцион деб баҳоланди. Йўналиши эса маърифатчилик деб баҳоланди. Уни сиёсий масалалардан узоқ тутди. Табиийки, анжуман қатнашчиларининг кўпчилиги бу фикрларга эътироз билдирдилар. Лекин устоз адабиётшуноснинг жадинчилик ўзбек адабиёти парвози учун жуда катта ғоявий омил бўлгани, уни атрофлича ўрганиш ва холис баҳолаш бугунги илм-фаннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифаси эканлиги хусусида мулоҳазалари барча қатнашчилар томонидан қўллаб-қувватланди. Тожикистондан А.Маниёзов, М.Шукуров, Р.Ҳодизода, Г.Ашуров, О.Сайфуллаев, Озарбайжондан А.Мираҳмедов, Татаристондан И.Нуриллин, Ўзбекистондан Э.Юсупов, Э.Каримов, Ҳ.Зиёев, Э.Воҳидов, С.Қосимов, О.Файзуллаев ва ушбу сатрлар муаллифи қатнашдилар.

1989 йилда ЎзФА ва Ёзувчилар уюшмаси иштирокида адолат комиссиясининг 2 кун давом этган йиғилиши бўлди. Ўттизга яқин киши маъруза қилди. Янги фактлар, янги номлар ўртага тушди. 1990 йил 3 декабрда Москвада қатағон қилинган ижодкорларнинг меросини ўрганишга бағишланган йиғилиш бўлиб ўтди. Ўзбекистондан уч киши (О.Шарафиддинов, Н.Каримов, Б.Қосимов) иштирок этди.

Республикаимзнинг мустақилликни қўлга киритиши, ижтимоий-сиёсий соҳада бўлганидек, маънавий-маданий ҳаётимизда ҳам бутунлай янги саҳифа очди. Биз ўз халқимизга, ўз мулкимизга, ўз меҳнатимизга эга бўлдик. Тарихимизга тегишли факт ва ҳодисаларни, катта-кичик шахсиятларни ўзгаларнинг кўзи ва ақли билан баҳолаш барҳам топа бошлади. Миллат ва Ватан манфаати ҳамма нарсадан муқаддас тутилди. Шу аснода “Туркистон

(Қўқон) мухторияти” номи билан тарихга кирган, жадиdlаримизнинг сиёсий мустақиллик учун олиб борган курашларининг илк намунаси бўлган, лекин шўролар томонидан хоинона қонга ботирилган ҳодисани, “Босмачилик” номи билан бадном қилинган, аслида халқимизнинг ўз эрки, маънавияти йўлидаги кураши – миллий озодлик ҳаракатини қайта баҳолаш бошланди.

Туркистон жадиdчилиги хорижда ҳам ўрганилмоқди. Орлеан проффессори Лаззери, францз А.Беннингсон номлари дунёга машхур. Америкалик Э.Олворт, немис И.Балауф, япон Х.Коматсу бу борада самарали ишламоқдалар. 1995 йил февралда Ўзбекистоннинг элчихонаси қошида Марказий Осиёни ўрганиш илмий тадқиқот институтида мазкур мавзуга бағишланган йирик симпозиум бўлиб ўтди.

4-Маъруза

Хоразм адабий мактаби намоёндалари. Комил Хоразмий, Муҳаммад Раҳимхон Феруз, Аҳмад Табибий. Ижодий мероси. Уларнинг ўзбек маданияти тарихида тутган ўрни. Адабий-эстетик қарашлари. (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Комил Хоразмийнинг ҳаёт йўли
2. Комил Хоразмий давлат арбоби
3. Комил Хоразмийнинг поэтик мероси
4. Комил Хоразмий – маърифатпарвар шоир
5. Комил Хоразмининг мусиқий мероси
6. Комил Хоразмий – таржимон
7. Комил Хоразмий ижодининг ўзбек адабиётида тутган ўрни

Адабиётлар

1. И.Каримов. Ҳалоллик ва фидоийлик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, 1994
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб, Т., 2000
3. И.Гаспринский. Раҳбари муаллимин ёки муаллимларга йўлдош. Симферополь, 1898.
4. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидоийлик. Тошкент, 2000
5. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

Таян атамалари:

1. Зуллисонайн ва таржима мактаби сўзлари изоҳи
2. Усули жадиd ҳақида маълумот
3. Матбаачилик ҳақида тушунча
4. Литографил сўзи изоҳи
5. “Танбур” нотаси “Рост” мақоли

Назорат саволлари

1. Хоразмдаги таржима мактабига кимлар асос солди?

2. Хивага тошбосма кимнинг ташаббуси билан келди?
3. М.Юсуф Баёний ҳақида нималар биласиз?
4. Комил Хоразмий ҳаёт йўли ҳақида гапиринг.
5. Комил Хоразмийнинг поэтик меросига назар.
6. К.Хоразмийнинг мусиқа ва таржимачиликка қўшган ҳиссаси.
7. М.Раҳимхон Ферузнинг ижодий мероси.
8. М.Раҳимхон Ферузнинг Хоразм адабий мактабида тутган ўрни.
9. Аҳмад Табибий адабий меъроси.

Комил – шоир, хаттот, бастакор, мусикашунос, таржимон, давлат арбоби. Унинг ибратли фаолияти замондошлари ва кейинги давр илм аҳлининг эътирофига сазовор бўлган.

ХИХ аср манбаларининг аксариятида, жусладан, Огаҳийнинг “Гулшани давлат”, Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий”, Аҳмад Табибийнинг “Мажмуатуш-шуаро” каби асарларида Комилнинг оташзабон шоир ва тадбиркор давлат арбоби сифатида фаолияти юқори баҳоланган.

Шўро даврида Комил шеърӣй мероси дастлаб 1945 йили О.Шарафиддиновнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” хрестоматияси, орадан икки йил ўтказ “Ўзбек поэзияси антологияси” орқали кенг ўқувчилар оммасига етказилди. Адабиётшунос Саҳмудали юнусовнинг Комил ижодига бағишланган номзодлик диссертацияси ҳам шу йили ёқланди, 1958 йили китоб ҳолида нашр этилди. 50-йиллардан бошлаб Комил ҳаёти ва ижоди мактаб ва олий ўқув юртлари дастур, дарслик ва қўлланмаларига киритилди.

Муҳаммадниёз Комил 1825 йили Хивада туғилди. Отаси Абдулла охунд мадрасада мударрислик қилган. Муҳаммадниёзга паҳлавон лақаби болалик чоғида эрқалатиб эмас, балки навқирон йигит ёшларида жанг майдонларида кўрсатган ажойиб жасоратлари эътирофи сифатида берилган. “Шажарайи Хоразмшоҳий”да ёзилишича, Хива хонининг душмани бўлмиш ёвмитларнинг забардаст паҳлавони ва уста мергани Қораболоқ номли саркардага ҳеч ким бас кела олмай турган танг бир вазиятда Комил ўз қудрати, жасорати ва тадбиркорлиги билан енгиб, орқага қайтишга мажбур қилади ва Матмурод девонбегининг марҳаматига сазовор бўлади.

Комил дастлаб эски мактабда, сўнгра Хива мадрасаларидан бирида таълим олади. Отаси вафотидан сўнг иқтисодий танглик важдан ўқишни бирмунча вақтга кечиктириб, совдогар бобоси Хўжаш маҳрам хизматида қойим туради ва кейинроқ унинг моддий ёрдами билан таҳсилни ниҳоясига етказди.

Талабалик давридаёқ шеърлари эл назарига тушади. Натижада уни Хива хони Сайид Муҳаммадхон саройига, мирзалик лавозимига таклиф қилади. Муҳаммад Раҳимхони Соний ҳукмфармонлиги даврида эса Комил тез орада мирзабошилиқ лавозимига тайинланади. 1873 йили баҳорда руслар Хивани эгаллаган, хон пойтахтни ташлаб чиқишга мажбур бўлган. эркинликни бутунлай беришдан кўра. Ярим-ёрти сақлаб туриш маъқул тоилди. Натижада, 1873 йилнинг 12 августида Хива яқинидаги Гандимиён қишлоғида Русия билан Хива хонлиги ўртасида шартнома тузилди. Бу шартнома тарихда

“Гандимиён шартномаси” номи билан кирди. Унга кўра, Хива хонлиги ўша санадан эътиборан вассал бўлиб қолар ва хонлик ҳудудида русияликларга қатор имтиёзлар берилар эди. Шу йўл билан Хиванинг тўпга тутиб, вайрон этилиши, бўлажак ҳарбий-маъмурий тартиблар олди олинди. Озроқ муддатга бўлса-да, маҳаллий идора сақланди. Шунинг асосий ташкилотчиси Муҳаммадниёз (Комил Хоразмий) эди.

1873 йил қирғинбаротини ўз кўзлари билан кўрган баъзи маҳаллий муаррихлар анча кейин битилган асарларида Комилнинг бу давраги фаолиятига бирмунча салбий фикр билдирадilar.

Бу ҳол Баёний ва Лафассий асарларида кўпроқ сезилади. Аммо ўша даврдаги ўта оғир аҳвол чуқурроқ мулоҳаза қилиб кўрилса, Комил тутган йўл эл-юрт манфаатига мувофиқ келгани маълус бўлади. Чиндан ҳам Хива хонлиги вассал сифатида сақланиб қолганлиги, юртга Муҳаммад Раҳихони Сонийдек тиниқ фикрли, мударбир, маърифат ҳомийси етакчилик қилгани туфайли воҳада илм-фан, маърифат, адабиёт ва санъат, халқ хунармандчилигини ривожлантириш, асрлар бўйи сақланиб қоладиган ноёб қурилишларни амалга ошириш учун муайён имкониятлар вужудга келди. Авваллари хонликда умуман бўлмаган янгича мактаблар, шифохоналар, суратхона, босмахона сингари маънавият ўчоқлари пайдо бўлди.

Комил замонасидаёқ шоир сифатида катта эътибор ва эътирофга сазовор бўлган. масалан, таниқли шоир Рожий уни ўзига устоз билади, номини Огаҳий билан ёнма-ён қўяди:

**Сўз камолидин Рожий огоҳ эрса тонг йўқким,
Бор аниси дамзоси Огаҳий била Комил.**

Комил Хоразмий ўз шеърларини тўплаб, девон қилган. XIX асрнинг охири XX аср бошида тузилган бир қатор баёз (тўплам, антология)ларда ҳам шеърлари учрайди. Девони шоир ҳаётлигидаёқ нашр қилинган. Биринчи нашри 1880-1881 йилларга тўғри келади. Хивада тошбосмада (литография) босилган эди. Иккинчи марта яна Хивада 1895 йилда босилди. Бу нашр олдингига нисбатан тўлароқ. Китоб учинчи мартаба 1909 йилда Тошкентда нашр этилган. Айрим шеърлари “Туркистон вилоятининг газети”да босилган. Учала нашр ҳам Комил шеърларини тўла қамраб олмайди.

Хива хонлиги ҳаётида Русия босқини муносабати билан рўй берган воқеалар бадий ижодда, жумладан, Комил ижодида ҳам ўз ифодасини топди.

Комилнинг янгича маърифатпарварлик йўналишида бир неча асарлари яратилди ва 1891 йилдан бошлаб “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилинди. Шоирнинг “Ики шўх” радифли ғазали ушбу йўнилшдаги асарлардан бўлиб, у мавзу, ғоя, новатирона руҳ ва маҳорат жиҳатидан ҳам ижодкорнинг бунгача яртаган асарларидан ҳам кескин фарқ қилади.

“Ики шўх” радифли ғазали шоирнинг Остраумов хонадонидаги меҳмондорчиликдан олган таъсиротлари асосида дунёга келган. Зотан Остраумовнинг ўзи шеърнинг газетида чоп этиш учун тайёрланган корректураси ҳошиясида “Хива хонининг мирзабошиси Паҳлавон

Мирзабошининг 5 сентябрда менинг уйимда ўтказган кечасидан хотира тарзида ёзган шеъри” деган қайдни қолдирган.

Европа ва шарқ мусиқа меросидан баъзи намуналарни, рус халқ кўшиқларини фортепьяно жўрлигида тинглаш, чамаси, Остраумовнинг икки қизи ижро этган бал рақсларини томоша қилиш натижасида яратилган “Ики шўх” радиофи ғазалнинг шоир асарлари нашрига кирмаган муаллиф дастхати асосидаги матни қуйидагича:

**Солурди ғамза хадангин камона ул ики шўх,
Мани ул ўқға қилурлар нишона ул ики шўх.**

**Ҳам ики гул киби бир шохдан очилмишлар,
Қилур навосини ҳам булбулона ул ики шўх.**

**Эшитса бандаси бўлғуси зухроу яна Баҳром,
Рубобу чанг ила тузса тарона ул ики шўх.**

**Боқиб жамолиға юз тил била фиғон айлар,
Етурса илкини фартапиёна у ики шўх.**

**Қилурди нола арикдин ики юз бўлиб гулфом,
Кўзимдин айлади қон ёш равона ул ики шўх.**

**Қучоқлашиб бўладур бир-бирига жуфт андоқ,
Ки тоқунўсти ирамға дугона ул ики шўх.**

**Агарчи хуснда маъшуқи аҳли оамдур,
Валек нола қилур ошиқона ул ики шўх.**

**Парилар эрдимукин, учдилар кўзирдин ё,
Фаришта эрдиму чархи ошёна ул ики шўх.**

**Бириси комил бидилғадур базе матлуб,
Агарчи хўплар ичра ягона ул ики шўх.**

Шарқда девон тузиш маълум анъанага эга эди. Жумладан шеърлар дастлаб жанрлар бўйича (ғазал, рубоий, туюқ каби), сўнг эса уларнинг ҳар бири ички алифбо тартиби (қайси ҳарф билан тугашига қараб) билан жойлаштирилган. Ғазал аксар ишқ ҳақида ёзилади. Ишқ эса икки мазмунни: “ишқи илоҳий”, “ишқи мажозий”ни англатади. Биринчиси Оллоҳ ишқи, Худони севиш, иккинчиси ердаги гўзалга ошиқлик эди. Ҳар иккисининг ифода воситалари, образ тимсолларида ўхшашлик бор. Қолаверса, тасаввуф таълимоти бўйича, борлик, инсон ёки гўзало ёр ҳам Ҳақ жамолининг жилваси. Демак, унга муҳаббат оллоҳга бўлган ишқ даражасига етиши керак.

Комил хоразмий мусиқа санъатидан яхши хабардор бўлган. яхши соз чалган. Унинг бетакрор санъаткорлик маҳорати куйлар басталаб, юз йилдан ортиқ муддат ичида энг машҳур хонандалар томонидан хониш этилиб

келинаётган ғазал ва мухаммасларида яна ҳам яққол намоён бўлади. “Қўқон ушшоқи”га солиниб тингловчилар орасида, айниқса, кенг шуҳрат қозонган:

**Юзунг фирокидин, эй рашки меҳри рахшоним,
Қоронғудир кеча-кундуз бу байтул аҳзоним, -**

матлаъли ғазали ҳам гўзал шеърӣ кашфиётлар яратилгани билан ажралиб туради.

Хоразмлик буюк хонанда Комилжон Отаниёзовдан бошлаб юзларча ҳофизларнинг энг севимли хонишларидан бири Комил қаламига мансуб “Кимни севар ёрисан” номли шўхшанг кўшиқдир. “Мураббаи Комил”, “Пешрави комил” каби куйлар унинг ижодига мансуб.

У қадим анъанавий куйларимизни, шу жумладан, Хоразм мусиқасини ёзиб олиш, яъни нотага кўчириш иштиёқи пайдо бўлган. Бунинг учун энг машҳур соз (асбоб)лардан танбурни танлаган. Шу сабабли у халқ орасида “Танбур нотаси” номи билан шуҳрат топди. Афсуски, Комил Хоразмий бу ишни охирига етказа олмади. Биргина “Рост” мақомининг бошланиш қисмини ёзиб улгурди. Унинг бу борадаги ишларини “Мирзо” тахаллуси билан шеърлар ёзган Муҳаммад расул давом эттирди. Хоразм “Шашмақом”ини ҳаммасини нотага кўчирди. Комил яратган “Танбур нотаси” икки катта китобдан иборат бўлиб, ҳозирда абу Райҳон берунӣ номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланмоқда.

Комил Хоразмий таржима мактабининг истеъдодли вакилларида бири эди. ХВИИИ аср форс адабиёти намуналарида “Маҳбубул-қулуб” (“Кўнгулларнинг севгани”) ва “Латойифут-тавоӣф” (“Турли тоифаларнинг латифалари”) (ХВИ) асарларини ўзбекчалаштирди.

Комил Хоразмий 72 ёшида, 1897 йили вафто этади.

Комил ижоди ва фаолияти кўриб ўтганимиздек, XIX аср ўзбек адабиёти ва маданиятининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил қилади. У бир томондан, ўтмишдан келаётган энг яхши анъаналаримизни янги замонга олиб келиб боғлаган бўлса, иккинчи томондан, янги давр масалаларига жавоб беришга ҳаракат қилади. Адабиётимизни янги асарлар билан бойитди. Ўзбек ўқувчиларини форс адабиётининг бир қатор намуналари билан таништирди. Ўзбек мусиқасига Европа нотасини олиб кирди. “Хоразм нотаси”ни яратди.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз (1844-1910)

Маъруза режаси:

1. Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг ҳаёт йўли
2. Муҳаммад Раҳимхон Феруз – атоқли шоир, маданият ва санъат ҳомийси сифатида
3. Муҳаммад Раҳимхон Ферузнинг ижодий мероси
4. Муҳаммад Раҳимхон Феруз – “Ишқий ғазаллар пири”
5. Муҳаммад Раҳимхон Феруз ижодининг истиқлол йилларида ўрганилиши

Адабиётлар

1. Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Т., 1991
2. Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т., 1994
3. Комил Аваз. “Гарчи эрурмен толеъи Феруз” // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1994 йил 30 сентябр
4. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидойилик. Тошкент, 2000
5. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

Шоирнинг тахаллуси Феруз, асл ими Бобожондир. Бобоси Муҳаммад Раҳимхон (1806-1825 йилларда хонлик қилган) шарафига уни муҳаммад Раҳимхон Соний деб атаганлар. У 1844 йили наврўз айёмида Хивада хон оиласида таваллуд топди. Хива мадрасасида ўқиди, унга мураббий, узтоз этиб забардаст шоир, буюк мутафаккир муҳаммад Ризо Огаҳий тайинланди. Огаҳий унга илми аруз, илми бадеъ, илми қофия сирларидан, тарих, фалсафа, мантик илмидан дарс берди. Огаҳий шогирди ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Саййид Муҳаммад Раҳим Баҳодирхон йигитлик айёми ва айшу тараб хангомида ҳеч бир лавҳу лувъга мойил бўлмай, аксар авқот беш вақт намоз лавозимининг адоси, фаройизу сунан шуғлининг интихосидан сўнг китобхонликқа, маънидонлиғ ишига машғул бўлиб, ҳар турлик китобни мутолаа қилур эрди ва ўзга машғулотдин ани аъло ва афзал билур эди. Байт:

Шаббооб айёмида бу улуг одат,

Валилик рутбасиндин аломат

Хусусан, ҳар бир кирооб мазмуниким, мавоиза ва насойихға муштамил бўлса, они бағоят севар эрди ва они ўзга китоблардин илгари тутар эрди”(Кайковус. Қобуснома. Тўлдирилган иккинчи нашри. Т., истиқлол, 1994, 11 бет).

Муҳаммад Раҳимхон ёшлик йилларида, айниқса, шеърятга қизиқди, араб, форс тилларини чуқур ўрганди.

1863 йили Ферузнинг отаси Саййид муҳаммадхон вафот этади, 19 ёшли Муҳаммад Раҳим Хива тахтига кўтарилади. Ферузнинг салтанат соҳиби бўлиши тож-тахт учун курашлар, хунрезликлар билан амалга ошмади. Балки сарой аҳллариининг “шуаро ва фузало хайли”нинг хоҳиш-иродаси билан амалга ошди. Бу ҳолни муҳаммад Юсуфбек баёний “Шажарайи Хоразмшоҳий” асарида катта мамнуният билан тасвирлайди. Ёш салтанат соҳибини қутлаш, бу воқеага бағишлаб таърих ҳамда қасида битиш муҳаммад Ризо огаҳий зиммасига тушди. Чунки ўша даврда саройдаги энг мартабали инсон Огаҳий эди. Унинг 92 байтдан иборат ушбу “Мавъизатнома”си Баёнийнинг мазкур асарида келтирилган. Огаҳий ўз мавъизасида ёш хонни панд-насихатларга изсил амал қилишга даъват этади:

Бу сўзларним, мен баён айладим,

Неча байт бирла аён айладим.

Буларга қаю шахки қилса амал,

Онинг мулкига етмас асло халал.

**Ҳукумат биноти бўлур устувор,
Онинг хонадонида тутғай қарор.**

**Шаҳо, олам ичра бугун шоҳсен,
Бурундин бу сўзларга огоҳсен.**

**Умидим будирким, амал қилғасен,
Амал айламакда жадал қилғасен.**

Дарҳақиқат, Огаҳийнинг ушбу “Мавъизатнома”си Феруз учун бир умр дастурамал вазифасини ўтади.

Муҳаммад Раҳимхон Феруз хон, ақл билан сиёсат юргизувчи давлат арбоби эди. У ўта оғир шароитда давлатни бошқарди. 1863-1873 йилларда (Русия босқини хавфи кун сайин ошиб бораётган бир пайтда) мустақил ҳукмрон бўлган бўлса, 1973-1910 йилларда, яъни вафотига қадар – 37 йил русия империяси мустамлакаси шароитида ҳукмронлик қилди. Марказий осийё русия истибдоди гирдобига тушган бу даврда у давлатни ниҳоятда табиркорлик билан бошқарди. Адабиёт, санъат, илм-фан ва маорифни ривожлантиришга раҳнамолик қилди. Хивада бевосита унинг ташаббуси билан маданий-маърифий, адабий муҳит юзага келди. Феруз ота-боболари даврида шаклланган Хоразм адабий муҳитини янада кучайтирди. Бу муҳитнинг пешвоси Огаҳий эди. Ундан кейин эса Комил Хоразмий давом эттирди.

Феруз XIX асрнинг иккинчи ярми ўзбек адабиёти равнақида катта ҳисса қўшди: саройда ўнлаб шоирлар унинг ҳимойлига бадиий ижод билан шуғулландилар. Муҳаммад Юсуф Баёний, Муҳаммад Расул Мирзо, Аҳмад Табибий, Аваз Ўтар ўғли, Чокар, Роғиб, Девоний, Ғозий, Шиносий, Оқил, Гуломий, Комёб каби шоирлар шулар жумлаисдандир. Унинг саройида элликка яқин шоиру-ёзувчилар, созанда ва гўяндалар, муаррихлар, таржимонлар, хиттотлар, ноширлар фаолият кўрсатди.

Муҳаммад Раҳимхон Соний она-юрт ободлиги, халқ маънавият учун каттиқ қайғурди. Унинг бошчилигида мадрасалар, боғ-роғлар барпо этилди.

Муҳаммад Раҳимхон ўз даврининг ниҳоятда пешқадам зиёлиси эди у мусиқашунос, бастакор, мусиқа сирларидан хабардор санаткордир. У хоразм мақомларини асраб-авайлаш, келгуси авлодларга тўлалигича етказишда буюк мутафаккир Комил Хоразмий ва унинг ўғли бастакор, мусиқашунос Муҳаммад Расул билан катта ишларни амалга оширди. Маълумотларга қараганда, Феруз санъаткорларга созандалик, гўяндалик шаҳодатномасини шахсан ўзи топширган. Халқ мақомларини бузиб ижро этганларни ҳатто жазолаган ҳам. Бу ҳақда махсус фармон ҳам қабул қилган:

“ФОРМОНИ ОЛИЙ

Бизким, хоразм мамлакатининг олий ҳоқони Муҳаммад Раҳимхон Соний куйидаги Фармони Олийга имзо чекдик:

Хоразм мақомлари халқнинг дахлсиз мулки деб эълон қилинсин. Ушбу Фармони Олийга шак келтирган ва мақомларни камситган, ёинки уни бузиб ижро этган кимсалар қаттиқ жазолансин!

Муҳаммад Раҳим Соний
1299 йил жумод ул-аввал (1882)”

Шоир Феруз ижодий мероси бизгача анча пароканда ҳолда етиб келган. Феруз улуғ устозлари огаҳий, комил Хоразмий девонларини қайта-қайта кўчиртирган, нашр эттирган. Аҳмад табибийни шеърларини тўплаб девон тузишга ундаган. Аммо ўз шеърларини тўплаб нашр этишга саъй-ҳаракат қилмаган. Шунинг учун бўлса керак унинг бизгача етиб келган ижодий мероси у даражада катта эмас. Умумий ҳажми 2534 мисрадан – 98 ғазал, 7 мухаммас, 2 мусаддас, 4 маснавий, 7 рубоийдан иборат.

“Ишқий ғазаллар пири” деб эътироф этилган Феруз лирикасининг асосий мавзуи ишқ-муҳаббатдир. Шоир ушбу мавзуда ўзига хос жозибали шеърлар битди. Унинг лирикасида шохнинг эмас, оддий инсоннинг – ошиқнинг руҳий кечинмалари, изтироблари ўз ифодасини топган. Феруз ғазалларида юксак инсоний фазилатлар эгаси – ошиқ ҳамда гўзалликда ягона, баъзан меҳрибон, баъзан зулмкор маъшуқа тимсоли туради. Лирик қаҳрамоннинг эътирофича, ишқ борасида шоху қул баробар:

**Гарчи эрурман толеъи Феруз ила оламға шох,
Лек ул парилар сарвари ол(д)идадурман қул бу кун.**

Ёки:

**Ишқ бир ўтдурур, нечукким барқ,
Айламас шох била гадони фарқ.**

**Тушса ондин кўнгилга бир учқун,
Кўйдуруб бошига солур қаро кун.**

Ферузнинг ишқий шеърлари, асосан, анъанавий йўналишда, бадиий тасвир воситалари ҳам ошиқнинг ҳижрон кечинмаларини, маъшуканинг гўзал хусну-жамолини, нозу карашмаларини тасвирлашга қаратилади. Шоир тасвирида маъшуқа ниҳоятда илтифотли, раҳмдил, унинг ҳар сўзи Масиҳ каби ўлик жисмга жон ато этади, унинг жамолидан ошиқнинг шоми субҳга, ағёрнинг субҳи шомга айланади. Ошиқ – шоир дилбарининг бундай илтифотидан шу даражада мамнунки, унга Оллохдан олий мақому шодлик тилайди:

**Бу оқшом келду у дилбар адаб бирла салом айлаб,
Ўлук жисмимга жон берди Масиҳосо калом айлаб.**

**Шабистонимни қилди оразнинг меҳридин равшан,
Очиб рухсоридин парда қуёш янглиғ хиром айлаб.**

**Аён айлаб жамолин қилди шомим субҳга табдил,
Юзи ҳижронида ағёрнинг субҳини шом айлаб.**

**Келиб юз навъ нозу ишва бирла меҳр этиб оғоз,
Қошимда ўлтуриб деди тилин мўъжиз калом айлаб**

**Ки “Эй, ҳажримда кўнгли лоладек доғ узра доғ ўлғон,
Юурсан бўйла токи айшу роҳатни ҳаром айлаб?”**

**Висолимға чу еттинг шоду масрур айлабон ўзни,
Баён айла менга сен арзу ҳолингни тамом айлаб...”**

Шеърға эътибор берилса, шоир тазод, ташбих, саволу-жавоб, талмех каби шеърӣ санъатларни моҳирона қўллаағнини гувоҳи бўламиз. Феруз маснавий жанрида ҳам муваффақиятли қалам тебратди. Жами 706 мисрани ўз ичига олган тўрт маснавийси бунинг ёрқин далили. Ҳар тўртала маснавий ҳам динӣ-тасаввуфӣ руҳда битилган.

Маълумки, шўролар замонида “феодал сарой адабиёти” ва унга мансуб бўлган шоирлар, айниқса, салтанат соҳиблари номи қораланган эди. Феруз ҳукмдор, хон бўлгани учун 74 йиллик советлар даврида эътибордан четда қолиб келди. Унинг асарларини ўрганиш, нашр этиш ман этилди. Феруз унитилаётган бир пайтд, 1960 йилларда шўролар мафкураси устувор бўлиб турган бир замонда Абдулла Қаҳҳор биринчи бўлиб шоир ижодини ўрганиш масаласини кўтариб чиқди. Жумладан, “Қизил Ўзбекистон” газетасида Феруз ижодини рад этиш мазмунидаги мақолага кескин қарши чиқиб “Феруз – машҳур лирик шоир, мусиқашунос, композитор, яхши таржимон. Умархон сингари ўз замонасининг шоирларини ўрдасига йиққан. 1873 йилда босмахона сотиб олиб, Хоразмда биринчи китоб бостирган одам”, - деган эди.

Аммо ўша 60 йилларда А.Қаҳҳорнинг куюниб айтган бу сўзлари эътибордан четда қолди. Феруз фаолияти ва ижодини ўрганиш Ватанимиз мустақилликка эришгандан кейин бошланди. 1991 йили Давлатёр раҳим ва Шихназар Матрасул “Феруз: шоҳ ва шоир қисмати” китобини босмадан чиқардилар. 1994 йили шоирнинг 150 йиллиги ватанимиз миқёсида кенг нишонланди. Шоирнинг девони 1994 йили “Элга шоҳу ишққа қул” номи билан нашр қилинди. 1995 йили Гулсара Исмоилова “Феруз даври Хоразм адабий муҳити” мавзуида номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. 1995 йили филология фанлари доктори Н.Жумаева “Феруз маданият ва санъат ҳомийси” асарини яратди.

Муҳаммад Раҳимхон Сонийннинг адабий ижоди, унинг ватан ободонлиги, халқ фаровонлиги, илм-фан, маориф ва маданият равнақиға қўшган улкан ҳиссаси бугунги кунда изчил ўрганилмоқда. У маснавийларидан бирида Оллоҳға илтижо қилиб шундай ёзган эди:

**Даҳр элига гарчи подшоман,
Эҳсонга мустаҳиқ гадоман.**

**Кўбтур манга раҳматингдин умид,
Қилма мани – нотавонни навмид.**

Қил бахт ила толеъимни Феруз,

Хар бир куним айла ийди Наврўз.

Унинг умидлари, илтижолари ижобат бўлди. Шоир вафотидан 80 йил ўтгач, мустамлака кишанлари парчаланди. Юрт озод бўлди. Миллий истиқлол боис Ферузнинг хазон билмас иккинчи умри бошланди.

Аҳмад Табибий

(1869-1910)

Маъруза режаси:

1. Аҳмад Табибий ҳаёт йўли
2. Аҳмад Табибий адабий мероси
3. Табибий – дostonнавис шоир сифатида
4. Табибийнинг “Вомиқ ва Азро (Узро)” достони ўзбек дostonчилигининг гўзал ёдгорликлардан бири сифатида

Адабиётлар

1. Муҳаммад Юсуф Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Т., 1991
2. А.Н.Самойлович. Мажмуатуш-шуаройи шоҳи пайрови Феруз. Китобда: Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. 1909, том XIX, с.0199-0200.
3. Лаффасий. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоли. Тазкира, кўлёзма.
4. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидоийлик. Тошкент, 2000
5. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

ХИХ аср охири – ХХ аср бошларида Хоразм адабий муҳитида фаолият кўрсатган сермахсул ижод соҳиби Аҳмад Табибий 1969 йили Хоразм хонлигининг сиёсий ва маданий маркази Хива шаҳрида туғилди. Унинг отаси асли афғонистонлик, кейинчалик Хоразмга келиб турғун бўлиб қолган Али Муҳаммад Хиванинг машҳур табибларидан эди. У кичик дўконча очиб, атторлик билан ҳам шуғулланган. али Муҳаммад ўғлининг ўқишига катта эътибор берди. Форс, араб тилларини чуқур ўрганишига раҳнамолик қилди, табибликни ўргатди. Шунинг учун ҳам аҳмад ўзига “Табибий” тахаллусини танлаган. Унинг шеъриятдаги шуҳрати кенг ёйилди. Натижада Муҳаммад Раҳимхон Феруз уни саройига таклиф қилди. Бу ҳақда Лаффасий тазкирасида қуйидагиларни таъкидлайди: “Аксари вақтлар Аваз Ўтар билан улфатлиғ қилиб, шахмат ўйинига машғулотлиғ қилиб, ўзларига таскинлиғ билан шеър машини қилиб турдур эрдилар... Ҳамма вақтлар танбур чертиб, ўз шикаста хавотирига тасалли бериб турадур эрди” (Лаффасий. Тазкира, 86 бет).

Аваз ўтар ўғли ҳам табибийни устози сифатида ҳурмат қилди, шеъриятда унингдек бўлишга интилди:

**Не ғам эмди, аваз, назм илмида бўлсанг Табибийдек,
Ки дерлар, кўрган эл назмингни, устодингга салламно.**

Лафассийнинг ёзишича, табибий паст бўйли, очик чехра, ширин сўз, нозик табиат киши бўлган. Шахмат билан танбурни ғоят хуш кўрган. Бир шеърда ёзади:

**Табибийким, анга танбурсиз базм ичра роҳат йўк,
Чекар Мутриб ани ё базмидин соз айлабон танбур.**

Шоир саройда шеърият, илм-маърифат аҳли ўртасида катта ҳурматга эга бўлди, хон эътиборини қозонди, табиб сифатида кишилар дардига даво излади. У хон саройида уюштирилган мушоираларда, ҳафтанинг ҳар жума ва душанба кунини ўтказиладиган китобхонлик йиғинларида иштирок этди. Шунга қарамай Табибий ўз тирикчилигини саройга боғлаб қўймади. Кичик дўкон очиб, дори-дармон савдоси билан шуғулланди.

Хон Табибийнинг кучли иқтидорини билиб, унга маъсулиятли ишларни топширади. Йиғинларнинг бирида Хоразм шоирлари тазкирасини тузишни амр этади. Баёний бу воқеани шундай ҳикоя қилади:

“Хон ҳазратлари Табибийга амр этдилар, токим ул ғазаллорни маснавий зимнида жамъ қилиб, ҳар ғазални ёзмақчи бўлғонда, маснавий била ул ғазални айтғон ким эрканини баён этиб, бу тариқада тамоми ғазалларни жамъ қилиб, тамоми этиб, ул китобга “Мажмуатуш-шуаро” от қўйўлди”. Баёний воқеани баён этгач, шоирни қуйидагича таърифлайди:

**Табибийким, шоири муҳтарам,
Нетай они атворин айлаб рақам.**

**Маорифда ўзни тутар кўп ориф,
Мажолисда доғи ҳарифу таъриф.**

Аҳмад Табибий “Мажмуатуш-шуаро”ни 1909 йили поёнига етказди. Унинг қурилиши ва услубида Қўқонда тузилган Фазлий Намангоний тазкирасининг таъсири сезилади. Ҳар иккала тазкира бир хил номланган. Фақат бирини иккинчисидан фарқлаш учун ҳумдорларга боғлаб “Мажмуатуш-шуаройи Умароний” ва “Мажмуатуш-шуаройи Ферузшоҳий” деб айтиш удум бўлган.

Лафассий маълумотларига кўра, Аҳмад Табибий ёшлигида жигар хасталигига йўлиққан ва шу касаллик билан 42 ёшида вафот этган. Лафассий ёзади: “аҳмаджон Табибий феруз – Муҳаммад Рихимхон вафотидан кейин анча муддатлар ўтмасдан жигар хасталигига мубтало бўлиб... қирқ икки ёшида, 1328 ҳижрий, 1910 йил октябр ойинда... фалаки золим жафокордин шиквалар қилиб, кўнгул мақсудиға етиша олмасдан бул дунёдан кўз юмиб, охират сафари қилиб, жаннат бўстонида манзил қиладур” (Лафассий. Тазкира, 86 бет).

Аҳмад Табибий қисқа умри давомида салмоқли адабий мерос қолдирди. Унинг беш девони бор. “Тухфатус-султон”, “Мунисул-ушшоқ”, “Ҳайратул-ошиқин” девонлари ўзбек тилидаги шеърларидан, “Миръотил-ишқ”, “Мазҳарул-иштиёқ” девонлари эса форс-тожик тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бундан ташқари шоир катта ҳажмдаги “Вомиқ ва Азро” достони муаллифи. Тазкиранавис сифатида “Мажмуатуш-шуаройи Ферузшоҳий”нинг тузувчиси. Таржимон сифатида Фузулийнинг “Ҳафт жом” асарини форс тилидан таржима қилди. Ниҳоят у ёш истеъдодларнинг севимли устози эди.

У ёшлик чоғларидаёқ шеърлари билан назм мухлислари эътиборини қозонди. Зуллисонайин шоир сифатида ўзбек ва форс-тожик тилларида салмоқли шеърини мерос қолдирди. Таъкидлаш керакки, у бу ишларга хон рағбати, ҳатто топшириғи билан киришган эди. Шоир “Мунисул-ушшоқ” девони “Дебача”сида қуйидагиларни ёзади: “Бу фақир қўлида жамъ бўлгон китобнинг сони беш девондур. Аларнинг учтаси туркий ва иккитаси тожикчадур. Биринчиси адолатли шохға ҳадя қилиш сабабидин “Тухфатус-султон” деб атадим, иккинчи девонга ошиқлар унсияти сабабидин “Мунисул-ушшоқ” (“Ошиқлар дўсти”) номи берилди. Учинчисига фақат ишқ ҳолатларидан гапирилган вазҳдан “Миръотул-ишқ” (“Ишқ ойнаси”) деб ном қўйдим. Тўртинчи девонга ошиқлар ўқиб ҳайрон бўлсинлар деб, “Ҳайратул-ошиқин” деб исм берилди. Бешинчиси бедиллар иштиёқи жилвагоҳи бўлгани сабабли “Мизҳарул-иштиёқ” (“Иштиёқ изхори”) деб аталади”.

Табибый адабиётимиз тарихида дostonнавис шоир сифатида танилган. У шарқ адабиётида машҳур бўлган “Вомик ва Арзо” афсонасининг шеърини вариантини яратди. Мазкур мавзуга ҳам “Юсуф ва Зулайхо”, “Лайли ва Мажнун”, “Фарҳод ва Ширин”даги сингари кўплаб шоирлар мурожат қилганлар ва турли вариантларини яраганлар.

Ушбу дoston ҳам шоирнинг бошқа кўплаб асарлари сингари Муҳаммад Раҳимхон Феруз амри ва ҳомийлигида майдонга келди.

Дostonда севги ва садоқат, дўстлик, илм-маърифат, халқпарварлик ва ватанпарварлик, қахрамонлик ғоялари тараннум этилган. Ушбу дoston ит йили, 1328 йили, 1910 милодий йилида ёзиб тугатилган. Сўнг Муҳаммад Юсуф Чокар томонидан 2 нусха кўчирилди. Аср 16200 мисра – 81 бобдан ташкил топган.

Табибыйнинг “Вомик ва Арзо” дostonи ўзбек мумтоз адабиётининг дoston жанридаги гўзал ёдгорликларидан бири сифатида қадрлидир.

5-Маъруза

Қўқон адабий мактаби намоёндалари. 3.Х.Фурқат ижодида мумтоз адабиётнинг энг яхши анъаналари. Ватан соғинчи. (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Фурқат – миллий уйғониш даври адабиётининг забардаст вакиллари билан бири сифатида
2. Фурқат лирикаси
3. Фурқат ижодида ислom маърифати ва тасаввуф таълимоти
4. Фурқатнинг чет эллардаги ҳаёти
5. Фурқатнинг насрий асарлари (“Аҳволот”)
6. Фурқат – биринчи ўзбек журналисти
7. Миллий истиқлол даври фурқатшунослиги

Адабиётлар

1. Фурқат. Танланган асарлар. 1-2-том. Т., 1959
2. Холид Расил. Зокиржон Фурқат ижоди. Т., 1954
3. Фурқат ва Муқимий ҳақида мақолалар. Т., 1958

4. Зиё Саид. Ўзбек вақтли матбуоти тарихига материаллар. Т., 1927. китобда: Танланган асарлар, 1974
5. Ш.Юсупов. Худоёрхон ва Фурқат. Т., “Шарқ”, 1995
6. Ш.Ризаев. Жаид драмаси. Т., Шарқ, 1997
7. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

Таянч атамалари

1. “Тожи шоирон” сўзининг изоҳи
2. “Тарихи муҳожири”да
3. Манзумалар ҳақида маълумот
4. Муҳйи ҳақида фикрлар
5. “Кутубхонаи Исоҳия” хусусида тушунчалар

Назорат саволлари

1. Қўқон адабий муҳитининг таракқий этишида кимлар хизмат қилди?
2. Қўқон адабий муҳитининг юксалишида кимлар асосий омил бўлди?
3. Бу адабиёт таракқиётидаги етакчи мавзулар қайсилар эди?
4. Муқимий қандай умр кечирди? У яратган асарларида нималарни фойда этди?
5. Фурқатни нима учун маърифатпарвар шоир деб таърифлаймиз?
6. Муҳйи Хўқандий меъросининг тарбиявий аҳамияти нимада?
7. Исоҳқон ибрат илмий меъроси нималардан иборат?

Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат 1859 йили Қўқон шаҳрида туғилди. Унинг ўзи “Аҳволот”да бу ҳақда “Хўқанди латифким, бандаға мавлид ва маншаъдур” дея таъкидлайди. Фурқатнинг отаси – Холмуҳаммад замонасининг ўқимишли, зиёли кишиларидан бўлган. ота-онаси маслаҳатлашиб 7 ёшида Зокиржонни Муҳаммад Олим исмли мактабдорга шогирдликка берадилар. Шоир бу ҳақда “Аҳволот”да шундай ёзади: “Нухустунўн беш-йигирма адад майда сурани сабақ олиб ҳифз қилиб, андин тахтага туштум... тахта ҳижосидин чиқиб “Ҳафтияки шариф” сурасига туштум. Олти ой муддат ичида “Ҳафтияк”ни ўқиб тамом қилдим. Баъдаз Қуръони шариф ўқумоққа мутарассид ўлдум”.

Фурқат Қуръони карим хатмидан сўнг “Чор китоб” мутолааси билан мушғул бўлганлиги, “...эртадан қиёмғача китоб ўқуб, андин намози асрга тегру машқи хат” қилганлигини ёзади. 8 ёшида “Мантикут-тайр”ни, 9 ёшида Навоий “Чор девон”ини ўқийди.

Фурқат болалигиданоқ Шарқ шеърояти дарғаларининг шоҳ асарларини аслиятда мутолаа қилди. Дунёқараши ва эътиқоди шу асосида шаклланди. Жумладан, у 10 ёшида Фузулий ғазалиёти ва Сўфи Оллоёрнинг “Маслакул-муттақийин”и мутолаасидан баҳраманд бўлади.

Шундан кейин “саводи амила учун” бир йилга яқин “халифалик мақомида” дарс беради. Мулла Қамбарали исмли хушнавис кишидан хаттотлик сирларини ўрганади. Ашурмуҳаммад қоридан қироат илми бўйича

таълим олади. “Каломулло”ни “Хат юзидин қироат айлаб, хатм қилади”. Ўн икки ёшида Подшоҳхўжа исмли мударрисга шогирд тушиб, “Аввали ҳол – аввали илм” рисоласини ўқийди. Араб тили сарф ва наҳвига оид “Бидон”, “Авомил”, “Ҳаракот”, “Кофия” китобларидан таҳсил олади. Ўн тўрт ёшида “Шарҳи Мулои Жомий” ва “Рисолаи шамсия” асарлари бўйича илмини янада мукаммаллаштиради.

Замон носозликлари боис шоир тирикчилик билан машғул бўлиш мажбуриятини сезади. 1878 йили тоғасининг даъвати билан унинг ёнига, Янги Марғилонга бори, бир қанча муддат савдо ишлари билан банд бўлади. Ижод билан шуғулланади. Олимлар, шоирлар шахри бўлган Марғилонда Фурқат Ҳожи домла, Қарши домла каби маърифатпарварлар билан танишади, илмий суҳбатларда, шеърият анжуманларида фаол қатнашади. Бу ерда рус маданияти, “Туркистон вилоятининг газети” билан илк бор танишади.

Шундан кейин отасининг даъвати билан Қўқонга келади. муқимий, Муҳйи, Завқий, Нисбат, Муҳаййир каби шоирлар муҳитида қизгин ижодий фаолият билан машғул бўлади. Айни мана шу даврда “Чор дарвеш”ни форс тилидан таржима қилади. “Ҳаммоми хаёл”, “Нух манзар” асарларини яратади. Лирик шеърлар ижод этади.

1886-87 йилларда Қўқондан яна Марғилонга боради ва бу ерда Масжиди жомеъдан хужра олиб яшай бошлайди. Кўп ўтмай муҳаммад Шариф деган савдогар дўстининг ёрдами билан дўкон очади. Хўжажон Рожий (1834-1918), Умидий-Ҳавоий (1835/36-1905-06), Мулла Тошболту Роик, Исҳоқхон Иброт (1862-1937) каби шоирлар билан дўстлашади.

1889-91 йилларда Тошкентда бўлиши унинг тақдирида ҳал қилувчи рол ўйнайди. Ушбу воқеанинг қисқача тарихи қуйидагича эди:

Фурқат 1889 йилнинг бошларида саёҳат орзуси билан марғилондан йўлга чиқди. Қўқонда бир кун туриб, Хўжандга келади. мирза Насриддин деган дўстиникида бир неча кун меҳмон бўлади, шоир Тошхўжа асирий билан узоқ суҳбат қуради. Улар жуда аҳил эдилар, бир-бирларига ёзган шеърий мактублари турли баёз ва тўпламларда сақланиб қолган.

Фурқат 1889 йил июнинг ўрталарида Тошкентга келган. Ҳожи Аъзам деган кишининг ёрдамида Қўқалдош мадрасасига жойлашган. Унинг ёрдамида Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов, Инъомхўжа Умрёрхўжаев, Жўрабек Қаландарқори ўғли, Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли, Мирза Абдулла Исомуҳаммад ўғли каби Тошкентдаги зиёлилар билан танишади.

Шарифхўжа шоир билан бўлган суҳбатларидан бирида таҳаллуси “жудолиғ” маъносини билдиришига ишора қилиб, уни “Фарҳат” (шодлик, хурсандчилик) билан алмаштиришни таклиф этади. Бу унга манзур бўлиб, шу таҳаллус билан бир муддат шеърлар ёзган. Лекин кўп ўтмай аввалгисига қайтади: тақдир унга “Фурқат” таҳаллуси билан тарихга киришни насиб этади.

1890 йилнинг кўкламида Фурқат Тошкентнинг Шайхонтоҳурига шеър ва соз мухлиси Маҳмудхўжа деган кишининг уйига кўчиб ўтади, “ошино”гина эмас, “оға”дек унга кўнгил боғлайди. Худди шу йил мартнинг бошларида “Туркистон вилоятининг газети” муҳаррири, Тошкент Эрлар гимназиясининг

директори Н.П.Остроумов Фуркат билан қаттиқ қизиқиб қолади ва унинг обрў-эътиборидан, шеърӣй салоҳиятидан унумли фойдаланиш режасини тузади. Чунончи, уни 1890 йил 23 мартда Тошкентнинг янги шаҳар қисмига томошага олиб боради, гимназияни кўрсатади. Рус зиёлилари, амалдорлар, ҳатто “жаноб генерал губернатор” билан, рус маъмурияти хизматиға кирган саводхон юртдошлари билан таништиради.

Н.Остроумов шоир таасуротларини газетаға босиб чиқаради. Масалан, Фуркатнинг гимназия ҳақидаги манзумаси икки ҳафта ўтар-ўтмас “Туркистон вилоятининг газети”да нашр этилади. Бир ҳафтадан сўнг, кейинги сониди “Гимназия” шеъри чоп этилади. Бирин-кетин унинг “Илм хосияти”, “акт мажлиси хусусида”, “Нағма базми хусусида”, “Виставка хусусида”, “Суворов” маснавийлари эълон қилинади.

Шоир 1891 йил майида Самандга борди. Унинг сафар таассуротлари “Туркистон вилоятининг газета”да батафсил ёритилиб турди. Лекин шоир ўз Ватанидан бир умрга чиқиб кетаётганини, қайтмас бўлиб кетаётганини ҳали билмасди.

Фуркат Самарқандда хат орқали ғойибона дўстлашган Мирза Бухорий билан учрашди. Фуркат Самарқандда июннинг охиригача турди. “Туркистон вилоятининг газети”ға иккита мақола ёзди, газетхонларни М.Бухорий ва унинг археологик ишлари билан таништирди. Июлнинг ўрталарида Бухороға йўл олди. Когонда поездға ўтириб, Марв, ашхобод, Боку, Ботум орқали салкам икки ой йўл босиб, сентябрнинг охирида Истанбулға етиб келади. куз ва кишни шу шаҳарда ўтказади.

Унинг Истанбулда ёзган асарларидан бири “Сабоға хитоб”дир. Шеър – шоирнинг Тошкентлик қадрдонларига йўллаган мактубидир. У маснавий шаклида бўлиб 280 сатрни ташкил этади.

Фуқат Истанбулда экан, Юнонистон (Греция) ва Булғорияға саёҳатға боирб келади. таасуротларини шеърға кўчириб, “Туркистон вилоятининг газети”ға юборади. Ўша йилнинг апрелида у Жиддада бўлади. Май-июнь ойларида ҳаж зиёратини ўтказиб, яна Жиддаға қайтиб келади.

1892 йилнинг 25 августида Ҳиндистонға йўл олиб, 10 сентябрда бомбейға етиб келади, яқин олти ой Ҳожи Аҳмад деган шамшаҳарининг уйида яшайди, ватандошлари билан танишади. 1893 йилнинг 20 мартда Кашмирга қараб сафарға чиқади, ундан Тебит ва Хўтан орқали Ёркентға ўтади. Шу тариқа, 1891 йилнинг баҳорида Тошкентдан чиққан шоир икки ярим йиллик саёҳатдан кейин Ёркентға келиб, умрининг охиригача шу ерда яшаб қолади.

Шоир Қашқардаги Русия Муслмон идорасида котиб бўлиб ишлайди. Илму нужум (астрономия), табобат билан шуғулланиди. Шу жумладан, “Туркистон вилоятининг газети”ға ҳам мунтазам шеър ва мақолалар ёзиб турган. Бироқ нима сабабдир, 1906 йилдан кейин газета билан алоқаси узилади. Унинг мазкур газетадаги сўнгги мақоласи 1906 йил февралда босилган. Гарчи мақола сўнггида “бақияси (давоми) бор” деб қўйилган бўлса-да, давоми босилмаган. Шунгдек, у вафот этганда (у 1909 йил 50 ёшида вафот этди) ҳам газета 20 йил ҳамкорлик қилган муаллиф ҳақида лом-мим демади. Бу

хол Фурқат билан уни бу томонларга жўнатиб юборган чор маъмурияти орасида кескин бир гап ўтганмикан, деган мулоҳа уйғотади.

Фурқат лирик меросининг салмоқли қисми ғазаллар бўлиб, уларнинг сони 200 атрофида. Мавзуи, қисқа қилиб айтганда, Одам ва Олам, уларнинг ўзаро маносабати ҳақида.

Фурқат лирик жанрининг деярли барча – ғазал, мусамман, таржиъбанд, маснавий, қасида қитъа, фард қаби турларида муваффақият билан қалам тебратди.

Фурқат шеърятда: биринчи навбатда Навоий ва Ғолинийни ўзига устоз билди. Кўпроқ шулардан илҳом олди.

Фурқат шеърятда озодликка, миллий истиқлолга интилиш туйғуси чуқур дард билан, бетакрор бадиий шаклда ифодаланган. Бу туйғу баъзан очикча, айрим ҳолларда эса мисралар тағматнида акс этганлиги кузатилади. Шоир асарларидаги бундай қарашлар Туркистондаги миллатпарвар кучлар, хусусан, жадидлар ҳаракатида узвий давом этганлигини кузатиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, Фурқат ва мустамлака маъмурлари ўртасидаги муносабатнинг зимдан ёмонлашувига, алаоқибат, шоирнинг гўёки “ўз ихтиёри билан, саёҳат орзусида” ҳорижга кетишига, амалда эса сургун қилинишига сабаб бўлди.

Шоир чет элларда кезар экан, бир лаҳза ҳам Ватанидан кўнгил уза олмади. Юртидан айри тушганини дил-дилидан сезиб туради. Изтироб чекади. Унинг хорижда ёзган “Адашганман” радибли ғазали ва мухаммаси бунинг ёрқин мисоли.

Шеърда “адашганман” сўзининг радиф қилиниб, урғу берилишининг ўзида катта маъно бор. Қаерга бомасин шоир ўзни ғариб, ошиёнидан айрилган қуш, бўстонида адашган булбул сингари ҳис қилади:

Ғариби бу вилоят – хонумонидин адашганман,

Басони мурғи ваҳший – ошиёнидин адашганман.

Йўқ-йўқ у шунчаки ватанидан эмас, тандаги жонидан айрилган. Фалак бир айланди-ю, у бошидаги соябонидан айрилди. Бошига ғурбат офтоби тушди. Бу оламга нур, ҳаёт бергувчи офтоб эмас, аксинча, ҳаётни сўндирувчи, борлиқни йўқ этувчи “оламтоб” (оламни қуйдирувчи)дир. Шоир офтобга бутунлай янги маъно беради, ғурбат мазмунини англашга хизмат эттиради.

“Кўрдим” радибли ғазалида дунё кезган шоирнинг фалсафий ўйлари берилган. У дунё одамлари (“аҳли жаҳон”)да вафодан аср кўрмайди. Ўз ҳолидан бировга шикоят қилишга ҳожат сезмайди, чунки уларнинг аҳволи буниқидан “баттар”. Унингча, умуман, биров билан гаплашишнинг имкони йўқ. Чунки “Ҳаммани кўзини кўри қулоғини қар кўрдим”, - деб ёзади шоир. Шоирнинг “Мурод нахлини топдимۇ бесамар кўрдим” (Мурод дарахтини топдимۇ мевасиз кўрдим), “Фироғ кечасини оҳ, бесаҳар кўрдим” дейишидан шу маъно англашиниб туради.

Шарқу Ғарб омухта бўлган муаззам Бомбей кўчаларини кезар экан, мусофирлиги ҳар дақиқада эсига тушади. Тошкентдаги улфатлари билан бўлиб турган душанба кун суҳбатларини, “ғижжагу сеторлар”ни, фадрдони – санъаткор фарзинхонни ёдга олади. Кашмирдаги гўзал билан учрашув ва у

билан бўлган суҳбатни (“Бир қамар сиймони кўрдум балдаи Кашмирда” ғазали) беихтиёр ватан мавзусига келиб тақалади. “Қамар сиймо” шоирдан “Тарки Ватан” сабабани сўрайди. Шоир тақдирга йўяди.

Фуркатнинг “Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мазндек” сатри билан бошланувчи мусаддаси унинг ижодида муҳим ўрин эгаллайди. Сайд (ов), сайёд (овчи), дом (тузоқ) образлари Шарқ адабиётида қадимдан бор. ХВИИИ асрда туркман шоири Андалаб ушбу образлардан унумли фойдаланиб, овчи тузоғига тушган охуга ҳамдардлик туйғуси билан тўлиб тошган махсус мухаммас ҳам ёзган эди. Фауркатнинг асари мусаддас бўлиб, бу ҳам шу анъанада битилган. Лекин шоир яшаган замон, Туркистондай юртнинг эгаси қўлдан кетиб, истило асрининг сайёди қўлига тушиши унга, табиийки, янги маъно, янги мазмун беради. Қолаверса, фуркатшунослар ушбу мусаддаснинг майдонга келишида шеърда номи зикр этиладиган Саъдулла Ҳофизнинг ёмонлар томонидан фожиали ўлдирилишини ҳам сабаб қилиб кўрсатади.

Мусаддас 7 банддан иборат. Дастлабки банд шундай боланади:

**Сайдинг қўябер, сайёд, сайёра экан мандек,
Ол домини бўйнидин, бечора экан мандек,
Ўз ёрини топмасдан, овора экан мандек,
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мандек,
Ҳижрон ўкидин жисми кўп ёри экан мандек,
Куйган жигари-бағри садпора экан мандек.**

Шоир тузоққа тушган охунинг ҳолини хима хил ташбиҳ ва муқоясалар билан тасвир этгач, овчига хитоб қилиб, уни банддан озод этишини сўрайди.

Яшамок, дунёга шунчаки келиб кетмок эмас, шилликурт мисоли фақат қорин ғамида ғовакда ғимирлаб ўтиб кетиш ҳам эмас. Яшамок, биринчи навбатда, хур, эркин яшамокдир. Бас, “риштани (тузоқ ипларини) кес...” ҳайқирида шоир, - тоғларга чиқиб, ёри билан қовушсин. Кел, беш кунлик сенинг даврингда бечора ўйнаб-қувонсин. Тенгдошлари билан дунё неъматларидан баҳраманд бўлсин. Умр бўйи сенинг дуойи жонингни қилсин. Ахир ҳижрон ўқларидан жисми бутун жароҳат экан. Жигар-бағри эзилиб пора-поар бўлган экан-ку.

Ҳар бир жонивор ўз жинси билан бўлмоғи лозим. Ҳар бир ҳайвоннинг ўз яйлоғи (яйлов жойи) ва қишлоғи (қишлоқ жойи)га тенг келадиган саодати йўқ. Фақат уни озод қилиш ва ўз ҳолига қўйиш керак. шеърда илгари сурилган ғоялардан бири – шу, мазмуни – шу.

Таржиъбанд шаклида ёзилган мусаддаснинг ҳар бир банди ниҳоясида такрорланиб келган:

Ҳижрон ўкидин жисми кўп ёра экан мандек,

Куйган жигари-бағри садпора экан мандек,- мисралари асардаги лирик руҳнинг янада жўшқин, таъсирли бўлиниши таъминлаган. Табиийки, чор ҳукумати Фуркатдек беназир истеъдоднинг, миллатпарвар шоирнинг, ортидан кўплаб кишиларни эргаштира оладиган салоҳиятли тафаккур соҳибининг Туркистондан яшашидан манфаатдор эмас эди. Шунинг учун ҳам унинг юртга қайтиш йўллари бекитиб қўйилди. Халқ шоири Абдулла Ориповнинг “Фуркат нидоси” шеърида шундай мисралар бор:

**Юрт у ёнда, мен бу ёнда, ўртада хижрон сели –
Анга кўприк ташламакка байтларим бўлди асос.**

Дарҳақиқат, шоирнинг муборак вужуди узоқларда қолиб кетган бўлса-да, унинг ўлмас руҳи асарлари орқали авлодлар қалбида яшаб келмоқда.

Фурқат шеъриятида ислом маърифати мавзуи етакчи ўринни ташкил этади. Зеро, у ёшлик чоғлариданоқ динний ва дунёвий илмларни мукаммал эгаллади. Мадраса таълимини олди. Араб ва форс тилларини пухта ўрганди. Шариат ва тариқат илмида камолга эришди.

Фурқат шеъриятини ислом маърифати ва маънавиятидан айри тасаввур этиб бўлмайди. Шоирнинг аксар байтлари Қуръони Карим оятлари ва ҳадиси шарифларга битилган шеърий шарҳлар эканлиги ҳам ушбу фикрни қувватлайди.

Шоир назмида оят ва ҳадисларга мурожаат икки хил усулда бўлганлиги кузатилади. Биринчиси – оят ва ҳадислардан тўғридан-тўғри иқтибос келтириш. Иккинчиси – оят ва ҳадисларнинг шеърий шарҳи.

Шу пайтгача шоир ҳаёти ва ижоди бўйича яратилган тадқиқотларда унинг араб мамлакатларида бўлганлиги қайд этилган бўлса-да, ҳаж арконларини адо этганлиги тўғрисида сўз юритилмаган эди. Кейинги изланишлар Фурқатнинг наинки ҳаж ибодатини адо этганлиги, ҳатто шахсий муҳрида ҳам ҳожи унвони акс этганлиги исботлади. Жумладан, шоирнинг Ўзбекистон Марказий Давлат архивида сақланаётган Ёрқентдан 1896 йил август ойида юборган ва сана қўймасдан юборган мактубларида “Зокиржон ҳожи” унвони билан, шунингдек, 1905 йил 10 июлда юборган мактубида “Ҳаким Зокиржон ҳожи” деган битик билан муҳр босилган.

Шоир ҳаж ибодати таассуротлари ҳақида бир қанча асарлар, жумладан, “Ҳажнома” ҳам ёзган. Ўз даврининг эътиборли манбаларидан ўрин олганлиги шоир “Ҳажнома”сининг нечоғлик машҳур бўлганлиги далилидир. “Ҳажнома” таржиъбанд йўлида ёзилган бўлиб, 12 банд, 216 мисрадан иборат.

Фурқатнинг барча асарлари каби “Ҳажнома”сида ҳам инсон ва унинг моҳияти билан боғлиқ фалсафий фикрлар бетакрор бадиият ила ифода этилган.

Фурқатнинг рус ва Европа маданияти тарғибига бағишланган манзумалар шўролар замонида ҳукмрон мафкура манфаатларига мослаштириб тарғиб этилди. Шу боис истиқлолнинг дастлабки йилларида улар акс таъсир берди: ҳатто айрим “мутахассислар” ушбу манзумаларга “таяниб” Фурқатни чор “охранка”си хизматини қилганликда айблашга уриндилар. Аслида моҳият қандай эди?

Сир эмаслики, биз буюк ўтмишга эгамиз. Лекин бир аччиқ ҳақиқатни ҳам тан олмасдан иложи йўқ. Айни XIX асрга келиб миллатимиз таназзул жараёнини бошдан кечирди. Фурқат Тошкентда яшар экан, рус мактаб-маориф тизимини кўриб ҳайратланди. Ўзимизники билан таққослаб, тараққиётдан нечоғлик ортда қолганлигимизни англади. Тараққий этган миллатлар даражасига кўтарилиш учун янгилик ҳисобланган ҳодисаларнинг миллат ҳаётига кириб келишини хоҳлади. “Жаҳон бастаи кушоди” – жаҳондаги барча

мушкулотларни ечиш йўли илм-маърифатда деб билди. Миллат фарзандларини шунга даъват қилди:

**Жаҳон басти кушоди илм бирла,
Надур дилни муроди илм бирла.**

**Кўнгулларни сурур илмдандур,
Кўрар кўзларни нури илмдандур.**

Бу сўзлар ҳамма даврлар учун бирдай аҳамиятли. Ҳеч бир замонда эскирмайди. Қолаверса, илм-маърифат қайси мамлакатда, қай бир миллатда бўлмасин, уни ўрганиш зарур. Бу – исбот талаб қилмайдиган ҳақиқат. Фурқат Россиянинг мустамлака сиёсатини мақтаган эмас, у рус халқининг маданиятини тарғиб этди. Шундай маданий даража, шундай юксалиш бизда ҳам бўлишини орзу қилди.

Шоир “Суворов ҳақида” манзумасини ёзар экан, ҳеч шубҳасиз, миллат фарзандлари орасидан у каби саркардалар етишиб чиқишини, миллатнинг ҳарбий салоҳияти юксалишини хоҳлади.

Фурқатнинг “Масарратнома”, “Қасида” каби асарлари ҳам мутахассислар ўртасида айрим мунозарага сабаб бўлди. Шоир “Қасида” асари сўзбошисида шундай ёзади: “Арбоби назардин умид улким, ушбу жаридаға мунсифона кўнгил бирла матолаа ва мунозара айлағайлар. Мабодод хотираларига хутур қимағойким, ушбу сўзлар хушомадгўйлиғ юзидин адо топқон бўлғай деб. Чунки мақсадимиз асли бошқа ергп реша чекмаклиги кўнглимиз ганжинасида мактум ва музмардур. Вассалом”.

Фурқат Тошкентда яшаган даврида ўзининг таржимаи ҳолини ёзди. Таъкитланганидек, шоирнинг ушуб таржимаи ҳоли “Туркистон вилоятининг газети”да (1891 йилга ўн уч сониди) эълон қилинган.

Аср шу пайтгача мутахассислар томонидан “Саргузаштнома”, “Фурқатнома”, “Аҳволот” каби турлича номланиб келди. Шоирнинг ўзи “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилиш чоғида уни “Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти – ўзи ёзғони” дея номлайди. Шунинг учун мазкур сарлавҳадаги “Аҳволот” сўзини асарни номи сифатида қолдириш мақсадга мувофиқ кўринади. Қолаверса, ушбу сўз асар моҳиятига ҳам мос тушади.

“Аҳволот” – мемуар асар. Унда Фурқатнинг болалик давридан 891 йил, яъни Тошкентдан чиқиб кетгунга қадар бошидан кечирган воқеалар қизиқарли тарзда, бадиий шаклда ҳикоя қилинади. Асарда Фурқатнинг болалик даври, илк бор мактабга бориши, буюк салафлар мутолаасидан баҳраман бўлиши, мадраса таълими, қўқон хонлигидаги тартибсизликлар, тирикчилик тавишлари билан Янги Марғилонга бориши, у ерда дўстлар орттириши, Қўқонга қайтиши, Мухйи, Муқимий, Завқий, Нисбатий ва бошқа шоирлар адабий даврасидаги фаолияти, умуман, шоирнинг она-Ватандаги ибратли ҳаёти хусусида қимматли маълумотлар берилган.

Фурқат ҳаёти ва ижодига оид манбалардан маълумки, у араб, форс, рус тилларини мукаммал билган. Шоирнинг ҳинд тилидаги “Песаи ахбор” “Ҳаблул мати” газеталаридаги маълумотларга муносабат билдириб мақолалар

ёзганлиги унинг бу тилни ҳам яхши билганлигини кўрсатади. “Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий” асари унинг хитой тилини ҳам анча пухта эгаллаганлиги далилидир. Профессор Ш.Юсуповнинг таъкидлашича: “Фурқат ўз асарини яратишда фойдаланган биринчи манба хитой муаллифи Гуанг Шуйнинг қаламига мансуб бўлиб, у эндиgina ёзиб тугалланган ва ҳали у вақтларда Фурқат билган бошқа тилларнинг ҳали бирортасига ҳам таржима қилинмаган эди”ки, бу ҳам ушбу фикрни қувватлайди.

Фурқат Ёркентдан “Туркистон вилоятининг газети” бош муҳаррири Н.П.Остраумовга йўллаган бир мактубида “Ушбу дафъа хат бирлан бир китобким, шул вақтдаги Чин давлати хонининг вафот тоқон отаси Чўнгхон ўз табъидин тасниф қилгон экан, яхши зарурлик сўзлари бор учун хизматингизга юбордим”, - деб ёзган эди.

“Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий” мазкур газетанинг 1905 йил 22 декабр сонидан босила бошлаганлиги эътиборга олинса, Фурқатнинг мактуби 1905 йилнинг ўрталарида ёзилган бўлиб чиқади. Орадин бир йилча вақт ўтгандан кейин, демак, 1906 йили йўлланган яна бир мактубида (бу мактубнинг ҳам ёзилган санаси кўрсатилмаган) шоир “Ўтган йили Хитой хони тасниф қилгон бир китоб бирлан бир мактуб юборуб эрдим. Ани (нг) бориб теккан ва тегмаган сабабидин ҳеч хат ёзмадингиз. Лохимдурки, илтифот қилиб, бир мактуб ёзгайсиз”, - деб ёзади.

“Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий” газетанинг 1905 йил 22 декабр № 50, 1906 йил 1 январ № 1, шунингдек, 15, 22 феврал 7-8-сонларида эълон қилинган. Маълум бўладики, чор ҳукуматининг туркистондаги эътиборли вакилларида бири бўлган Остраумов бу ҳақида Фурқатга газетанинг мазкур сонларидан юбориш тугул унга бир оғиз хабар беришнида лозим топмайди. Шунинг ўзиёқ унинг шоирга бўлган “ҳурмати” нечоғлик эканлигини ҳис этиш мумкин.

Бугина эмас. Газетанинг 1906 йил 22 феврал 8-сониди “Бақияси бор” деган қайд бўлишига қарамай, кейинги сонларда асарнинг давоми босилмайди. Унинг бизга маълум қисмида Хитой қоидалари (“Қавоиди Чин”) ҳақида анча муфассал маълумот берилган.

“Қавоиди Чин ва умуроти сиёсий” мазмун-моҳияти жиҳатидан ҳам, бадиияти билан ҳам қимматли асардир. Фурқатнинг таъкидлашича, Хитой подшоҳи Гуанг Шуй одамларни беш қисмга бўлади. Биринчи қисм – подшоҳлар ва кичик-кичик мансабдорлар. Иккинчи қисм – ота ва болалар. Учинчи қисм – эру хотинлар. Тўртинчи қисм – оға инилар. Бешинчи қисм – ёру дўстлар. Асарда мамлакат тинч, эл-юрт фаровон бўлиши, эл-юрт фаровон бўлиши, одамлар ўртасидаги муносабатлар юксак маънавиятга асосланиша учун мазкур беш тоифа инсонлар амал қилиши зарур бўлган қоидалар баён қилинади. Фикр таъсирчанлигини ошириш учун ҳикоятлар келтирилади.

Умаман ушбу асар XX аср ўзбек насри намунаси сифатида фурқат ижодий меросини тўлақонли тасаввур этишда муҳим аҳамиятга эга.

Фурқат илмий фаолият билан, хусусан, адабиётшунослик, элшунослик, тарих, табобат, хайъат (астрономия) каби жиддий илмлар билан шуғулланган. унинг табобат борасидаги шухрати бир қанча манбаларда қайд этилган.

Таъкидланганидек, “Зубдатул-ҳукамо” (“Ҳакимларнинг сараси”) унвони соҳиби бўлганлигиёқ унинг тиб илми борасидаги салоҳиятини ҳис этиш мумкин. “Аҳволот”да Фурқат ўзининг Қўқон хонлиги тарихига оид асар ёзганлигига ишора қилади. Афсуски, бу асар ҳанузгача анқиланган эмас.

Ҳозирча Фурқатнинг тўрт илмий асари хусусида фикр юритиш имконига эгамиз. Улардан учтаси элшунослик (этнография) йўналишидаги асарлар бўлиб, “Тўй хусусида”, “Аза хусусида”, “Гап хусусида” деб аталади. Уларда шоир халқимизнинг тўйлари, аза маросимлари, гап гаштаклари, уларнинг ўзига хос тратиб қоидалари ҳақида қимматли маълумотлар беради. Тўйда айтиладиган ёр-ёрлар, азада айтиладиган марсиялар, гап-гаштаклардаги шеър-қўшиқлардан айрим лавҳалар берилган.

Ушбу асарлар миллий урф-одатларимиз, кадриятларимизни ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Фурқатнинг тўртинчи илмий асри адабиётшунослик йўналишида. “Илми шеърнинг қоидаи авзонини баёни” деб номланган ушбу асрни ёзишда Фурқат Навоийнинг “Мезонул-авзон” асрига таянади. Асарда аруз вазнининг энг муҳим қонун-қоидалари баён қилинган.

Мазкур тўрт асар ҳажман унча катта бўлмаса-да, бизгача уларнинг Фурқат ўз қўли билан кўчирган матнлар асосида етиб келганлиги муҳимдир. Ушбу асарлар мукамал насъталиқ хатида кўчирилган бўлиб, Фурқатнинг хаттотлик маҳорати тўғрисида ҳам муайян тасаввур бера олади.

Фурқат биринчи ўзбек журналистларидан. Унинг журналистлик фаолияти дастлаб Тошкентда, “Туркитон вилоятининг газети” таҳририятидан бошланган бўлса, кейинчалик хорижда янада юқори босқичга кўтарилгани маълум. Чет эллардан ёзган халқаро аҳвол, турли мамлакатлардаги ижтимоий-сиёсий вазият, турли миллатларнинг урф-одатлари, маънавий даражаси тўғрисидаги хабар ва мақолалари унинг журналист, пулицист сифатида юксак салоҳияти далилидир.

Фурқат – миллий маънавиятимизнинг энг забардаст сиймоларидан бири. Унинг серқирра ижодий фаолияти миллат ёшларининг баркамол шахслар бўлиб вояга етишида, шубҳасиз, муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, фурқатшуносликнинг бугунги кунгача қўлга киритган ютуқлари шоир меросининг ҳамма замонлар ва даврлар учун бирдай аҳамиятли, кадрли эканлиги тўғрисидаги муҳим ва ҳаққоний ҳулоса олиб келади.

6-Маъруза

М.А.Муқимий ҳаёти ва адабий меросининг ўрганилиши. Лирикаси.

Ҳажвиёти. Адабий эстетик қарашлари. (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Муқимийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида
2. Муқимий ижодий мероси
3. Муқимий лирикасида ёр таърифи
4. Муқимий ҳажвиёти
5. Муқимий “Саёҳатнома”си
6. Муқимий ижодининг бугунги кундаги аҳамияти

Адабиётлар

1. Ҳ.Ёқубов. Ўзбек демократик шоири Муқимий. Т., 1953
2. А.Олимжонов. Муҳаммад Амин Муқимий. Т., ЎзФА нашриёти, 1953
3. Ғ.Каримов.Муқимий ҳаёти ва ижоди. Т.,1970
4. А.Абдуғаффоров. Муқимий сатираси. Т., 1976
5. Ҳ.Раззоқов. Муқимий ва Завқий. Т., 1955
6. Муқимий. Танланган асарлар. Т., ЎзФА нашриёти, 1958
7. Муқимий. Асарлар тўплами. Икки томлик, 1-2-томлар, Т., Ўздавнашр
8. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

Муқимий XIX аср адабиётининг энг машҳур вакилларида. У ўз ижоди билан жаҳон адабиётшунослигида “девон адабиёти” деб номланадиган энг яхши анъаналарни давом эттирди. Шоир ижодини ўрганиш унинг ҳаётлик чоғидан бошланган.

Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли Муқимий 1850 йили Қўқон шаҳридаги Беквачча маҳалласида новвой оиласида туғилади. Отаси мирзахўжа асли тошкентлик, онаси бибиойша хўжандлик бўлган. Улар тўрт қиз ва бир ўғил кўрганлар. Қизларининг оти Тожиниса, Улуғбиби, Сайдиниси, Мехриниса.

Муҳаммад Аминхўжанинг онаси бибиойша адабиёт ва санъатни севувчи, сўзга уста айёллардан бўлган. уни яқиндан билган ўртоқлари “Хуморбиби” дер эканлар. Ёш Муҳаммад аминхўжанинг шеърга ҳавас қўйишида, тахмин қилиш мумкинки, унинг хизматлари катта бўлган.

Бўлажак шоир эски мактабда хат-савод чиқаргач, 1864 йилдан қўқондаги “Ҳоким ойим” мадрасасида ўқийди. 1867 йили бибиойша вафот этади. Бир оз вақт ўтгач, мирзахўжа зиёдабиби исмли аёлга уйланади. Муҳаммад аминхўжа 1872-1873 йилларда Қўқон мадрасасини битириб, Бухорога йўл олади. 1876 йилгача Бухоро мадрасаларидан бирида ўқийди, сўнг қўқонга қайтади. Уни Санамбиби исмли қизга уйлантириб қўядилар.

1877 йили Муҳаммад Аминхўжа Қўқондаги ер қурилиши маҳкамасига мирзалик вазифасига ишга киради. Ер ўлчовчи амалдорларнинг найрангини кўради. “Танобчилар” хажвини ёзади. Сўнг Сирдарё бўйидаги оқжар паромига паттачи бўлиб ишга ўтади. Бироқ у Оқжар паромида ҳам узоқ ишлай олмайди. 70-йилларнинг охирларидаёқ паттачиликни йиғиштириб, Қўқонга қайтади. Ижодга берилади. “Муқим” (турғун, туриб қолган), “Муқимий” тахаллусида ёзган шеърлари билан шуҳрат қозонади. Аммо шоирнинг шахсий ҳаёти юришмади. Санамбиби билан узоқ яшай олмади. 1879 йили санамбиби Муқимийдан ажралади, ўғли акбархўжани онаси Зиёдабибига қолдириб, бошқага турмушга чиқиб кетди. Кўп ўтмай, Мирзахўжа вафот этди.

Муқимий 1887-1888 йилларда Тошкентга келади, ота қариндошлари билан учрашади. Алмаий, Нодим Намангоний билан танишади.

Шоир шу йиллари оғир иқтисодий тангликда яшаган. 1890 йили отасидан қолган ҳовлни сотиб, мадраса хужрасига кўчиб ўтишга мажбур бўлган. хаттотлик ҳунари жонига оро кирган. Кишилар учун хат (китобот) ёзиб, китоб кўчириб, шундай келадиган даромад ҳисобига кун ўтказган.

Адбиётсанъатни яхши кўрадиган давлатманд кишилар моддий ёрдам берганлар. Шуларнинг ёрдамида 1892, 1899 йилларда икки маротаба Тошкентга келиб кетгани маълум.

90-йилларнинг ўрталарида Муқимий тақдирнинг бир ғарийиботи туфайли Москвада Лазеров номли жонли Шарқ тиллари институтида ўқиб турган жияни рўзимурод Дўсматов (отаси ҳаж сафарида ўлиб қолганида яхши одамлар учраб, тарбия қиладилар ва ўқишга йўллайдилар) билан топишади ва улар орасида ёзишмалар бошланади. 1898 йили Р.Дўсматов кўқонга келади, тоға-жиян учрашадилар. Ёз таътили тугагач, рўзимуҳаммад яна Москвага қайтиб кетади. Шоир кузатиб қўяди. Кечинмаларини сўнгрок шеърини мактубда ифодалайди.

Р.Дўсматов иккинчи марта 1904 йилда кўқонга келади ва умрининг сўнгигача Муқимий уй музейида хизмат қилди.

Муқимий ҳаётининг сўнгги йиллари касалликда кечди. Қулоқ оғриғи, жигар хасталиғи шоирни қийнаб қўйди. 1902 йилнинг 16 декабрида Андижонда даҳшатли зилзила юз берди. Шаҳар лаҳзада вайронага айланиб, 4652 киши ҳалок бўлади. Шоир бундан қаттиқ ларзага тушади. Шаҳага бориб офат оқибатларини ўз кўзи билан кўради ва изтироб билан тарих-марсия битади.

Шоир фожиа манзараларини рўй-рост битар экан, сабабларини, ўз ақидасига кўра, жамият ахлоқи билан боғлайди, айрим одамларнинг бузилишидан кўради. Шеър шоир ўлимидан бир ой олдин (Муқимий 1903 йилнинг 23 майида вафот этади) “Туркистон вилоятининг газети”да босилган эди.

Муқимийнинг бизгача етиб келган ижодий меросини 10 минг мисра атрофида тахмин қиладилар. Улар асосан лирика ва ҳажвиётдан иборат.

Муқимий табиатан ҳозиржавоб киши эди. Кўплаб замондошлари сингари ўзбек ва тожик тилида барабар ёза оларди. Кўпгина шеърлари ўзининг ёзилиш тарихига эга. Маълум муносабат билан ёзилган шеърлари орасида Тошкент ноиби вафотига бағишланган (“Тарихи фавти ноиби Тошкандий”) беш байтлик тожикча таърих-марсияси бор. “Ноиби Тошкандий” 1892 йилдаги Тошкент кўзғалонининг ташкилотчиларидан ва фаол иштирокчиларидан Инъомхўжа (Иномхўжа Умархўжаев (1833-1897) асли кўқонлик, савдо ишлари билан Тошкентга келиб яшаб қолган. Занжирлик маҳалласи қариялари уни ёқтиришиб, Шайхонтохур даҳа оқсоқоллигига сайлайдилар. Бироқ унинг дадиллиги чор маъмурларига ёқмайди ва ишдан четлатилади. Аммо халқ уни яна қўллаб чиқади ва шаҳар оқсоқоллигига сайлайди. (Ўзбекистоннинг янги тарихи, биринчи китоб, Т.: Шарқ, 2000, 350-351) бўлади. Туркистон ҳарбий округ суди уни 1892 йил 10 декабрда Иткутск губерниясига сургун қилган эди. Бироқ у касалмандлиги туфайли қамокни шу ерда ўтайди. 1897 йилнинг 3 февралда шу ерда вафот этади.

Таърих-марсияда шоирнинг рус сиёсатига қарши бош кўтарган қаҳрамонга меҳр-муҳаббати очиқ ифодаланади. “Тарчи ҳибсда ғурбатда қон йиғласа-да, оқибат шаҳид бўлди. Унинг вафоти куни азиз-авом, катта-кичик бутун Хўқанд халқи мотам тутди”, - дейилади марсияда.

Шоирнинг фикрича, Иномхўжа ўлган эмас, у шаҳиддир. У ҳаётга шунчаки келиб-кетган эмас, жуда катта иш қилган. Шунинг учун ҳам унинг ўлимига бутун Хўқанд аза тутди.

Афсуски, Муқимий 1898 йилги Дукчи эшон бошчилигидаги халқ озодлиги ҳаракатини мана шундай теран англай олмади. Рус ҳукуматининг расмий тақини изидан бориб, ҳажвиялар битди.

Муқимийнинг жуда кўп ғазаллари унинг тириклигидаёқ қўшиқ қилиб куйланган. Жуда кўп таниқли санъаткорлар ўз ҳаётларини Муқимий ижоди билан боғлаганлар. Шоир шеърларида Мамажон мақай, Низомхон, Фарзинча (Фарзинхон), Исмоил найчи каби ўша даврнинг машҳур санъаткорларининг исми учраб қолади. Муқимийнинг улар билан бундай яқин алоқаси бежиз эмас. Шоир ғазаллари мусиқий, оҳангдор эди, харидори кўп эди.

Бу шеърларнинг мавзуи аксарият анъанавий, ёр ҳақида. Унинг ҳусни, яъни қши, кўзи, юзи, сочи, қадди-қомати таърифига бағишланган.

Ошиқ шоир висолдан қувонада, ҳижрондан изтироб чекади. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам ёрнинг ҳусни давлатига ривож тилайди. Унинг меҳр ва шавқатидан умидвор. Аммо у ёр қанчалик гўзал бўлса, шунчалик бевафо, жафокор. Шу сабабли шоир шеърларида қувончдан ҳасрат кўп.

**Тийғинг менинг қонимдадур, зулфинг гирибонимдадур,
Юз минг алам жонимдадур, ман мубтало қайда борай?!**

Ишқий анъанавий шеърлар замонга мосланиб борди. Масалан, Муқимий ва унинг замонасида “Суратинг” радибли шеърлар пайдо бўлди. Бу, биринчи навбатда, фотографиянинг ҳаётга кириб келиши билан изоҳланди.

Муқимий лирик жанрлардан мураббаъга алоҳида эътибор берди. Унинг мураббаълари йигирмадан ортиқ, деярли ҳаммаси ишқий мавзуда. Оҳангдор, равон. Вазнига кўра аруздан бармоққа яқин туради. Халқ қўшиқларини эслатади. Масалан:

**Эмди сандек жоно, жонон қайдадур,
Кўриб гул юзингни боғда бандадур,
Сақлай ишқинг токи жоним тандадур,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.
 Меҳринг ўти ногаҳ тушди жонларга,
 Парвойим йўқ зарра хону монларга,
 Лола янглиғ бўлиб бағрим қонларга,
 Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.
Эрта-ю кеч фикру зикрим хаёлинг,
Бир сўрамадинг: “Налар кечди аҳволинг?”
Эсларимга тушиб ширин мақолинг,
Ўзим ҳар жойдаман, кўнглим сандадур.**

Шоирнинг айрим ғазалларида унинг ҳаёти билан боғлиқ лавҳалар акс этган.

**Ёр ила не хуш замони рўзгорим бор эди,
Подшолик давлатидан ҳамки орим бор эди, -**

матлаби билан бошланадиган ғазали шундайлардан. Шеърда бошдан оёқ ёр билан ўтган онларни қумсаш ҳукмрон. Бу эҳтимол маъшуқадур. Эҳтимол, бирор дўстдир. Балки оиласи – хотини Санамбиби ва ўғли Акбархўжа билан кечирган кунлардир.

Муқимийнинг энг сара лирик шеърларидан бири “Навбахор”дир. “Навбахор” – янги баҳор дегани. У – уйғониш фасли. Борлиқнинг, мавжудотнинг энг сара фасли.

Муқимий кўплаб ҳажвий шеърлар ҳам ёзди. XIX аср охиридаги тарихий шароитда томир отган такаббур, порахўр танобчиларнинг, товламачи, юлғичларнинг эсда қоладиган образларини яратди. У ўз шеърларидан бирини “Танобчилар” деб атади. Танобчи – ер ўлчовчи дегани. Шеър улардан зулм кўрган бир деҳқоннинг ўзига хос “арзнома”сидир.

Сайлов – адабиётимиз учун янги мавзу. Чор ҳукумати Туркистонда сайловни жорий этди. Юзбоши, мингбоши, кози сайланадиган бўлди. Лекин бу сайлов порахўрликка йўл очди. Бадавлат кишиларнинг пул сочиш мусобақасига айланиб кетди. Муқимийнинг “Сайлов” шеъри шу ҳақда.

Муқимийнинг бир қатор ҳажвий шеърлари борки, улар аниқ, тайинли кишилар ҳақида. Масалан, “Ҳажви Викторбой”, “Ҳажви Виктор”, “Воқеи Виктор” шеърлари Виктор Димитрович Ахматов ҳақида. У Қўқондаги ака-ука Каменскийларнинг савдо идорасида иш бошқарувчи бўлган. 1891 йили Москвадан арзон мол келтириб бераман, деб бир тўда содда ўзбекларнинг пулини олиб бедарак кетган. Иккинчи бир “қахрамон” Лахтин дегани ҳам шунука юлғич, учарлардан. У бир қатор завод, фабрикалар, босмахона ҳам очган эди. Шоирнинг “Дар шикоят Лахтин” шеъри шу ҳақда.

“Масковчи бой таърифида” шеъри маҳаллий бойларимиздан Ҳодихўжа ҳақида ҳикоя қилади. “Воқеаи кўр Ашурбой ҳожи”да қариб қуюлмаган, ҳажга бориб келса ҳам ахлоқи бузуклигича қолаверган бир бойнинг қилмиши ва у қўлга тушганда сувдан қуруқ чиқиши ҳажвий йўсинда тасвир этилган.

Қизиғи шундаки, Муқимийнинг айрим сатирик шеърлари ҳам куйга солинган. Масалан, “Ҳажви Викторбой” мухаммасининг матнини Н.Остроумов ашулачилар оғзидан ёзиб олганлиги маълум.

Муқимий Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳатлари таассуротларини шеър қилиб ёзди ва булар “саёҳатнома” номи билан шухрат топди. Булар шоирнинг Қўқон-Фарғона, Қўқон-Шоҳимардон, Қўқон-Исфара саёҳатлари таассуротларидир. Ҳар уч саёҳатнома яхлит бир асар шаклида бўлиб, тўртликлардан таркиб топган. Жами 244 мисра. Ҳаммаси бир вазнда – ражази мураббаи солимда, ҳар бир банд “экан” радифи билан якунланди. Ҳаммаси учун битта умумий муқаддима ва битта умумий якун – хулоса бор. Асарда саёҳат сабаби берилади, сўнг турли манзил-қишлоқлар, уларнинг табиати, манзаралари тасвир этилади.

Муқимий “Саёҳатнома”си қўқон шоирлари орасида акс-садо топган. Фурқат, Завқий, Тажаллий каби забардаст шоирлар Муқимий асарининг вазни ва радифи билан саёҳатномалар ёзганлар. Фурқат “Саёҳатномаси”

фрукатшунос Ш.Юсупов томонидан эълон қилинган. Завқий саёҳатномаси “Обид мингбоши ҳақида ҳажв” номи билан танилган. Тажаллий “Саёҳатнома”сидан парчаларгина етиб келган.

Хулоса қилиб айтганда, Муқимий шеърятни янги ўзбек адабиётининг шаклланишида, айниқса, унда ижтимоий сатира ва сероҳангликнинг марказий ўрин эгаллашида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Шоир ҳақида бир қатор бадиий асарлар ёзилган, жумладан, Собир Абдулланинг “Мавлоно Муқимий” романи бор.

7-маъруза

Муҳйи Хўқандий, Исроҳон Ибрат маърифатпарвар шоир публицист, тарихшунос. (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Муҳйи Хўқандийнинг ҳаёти ва ижоди
2. Муҳйи ва Муқимий муносабатлари
3. Муҳйи – зуллисонайн шоир сифатида
4. Муҳйи лирикасининг ўзига хослиги

Адабиётлар

1. И.Каримов. Ҳалоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, 1994.
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидойилик. Тошкент, 2000
3. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004

Ўз замондошлари орасида “тожуш-шуаро”, “шоҳи шоирон” дея эътироф этилган бу улкан санъаткорнинг номи Ҳожи Муҳйиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли бўлиб, “Муҳйи” адабий таҳаллусидир. Муҳйи, айрим тадқиқотларда, Афғанистоннинг Қандаҳор, баъзиларида Ҳирот шаҳрида туғилган, деб келинар эди. “Тарихи Муҳйи Хўқандий” асарининг муаллиф дастхати билан кўчирилган нусхаси унинг Ғазна шаҳрида 1836 йили туғилганлиги таъкидланади.

Бўлажак шоирнинг отаси Ғазнадаги йирик мадрасалардан бирининг бош мударриси бўлиб, ёш Муҳйиддин дастлаб отасининг қўлида хат-савод чиқарган. Кейинчалик оила пойтахт Ҳиротга кўчиб келади ва Муҳйиддин Ҳирот мадрасаларидан бирида озроқ таҳсил кўриб, шундан сўнг илмини камолга етказиш мақсадида Бухоро сафарига отланади. Бу ерда мадраса таълимини давом эттиради. XIX асрнинг эллигинчи йиллари охирида мадрасани тугатиб, ўзи илгари яшаган Ҳиротда эмас, балки хўқандга келиб яшай бошлайди.

Ҳам шеърят, ҳам илм соҳасида комил устодлар изидан боришни орзу қилган Муҳйининг бу шаҳарни танлашига қадимий Хўқанднинг бой адабий ва илмий анъаналарга эга эканлиги, XIX аср эллигинчи йилларида бу ерда Тамкин сингари йирик шоирлар, Шайх Сулаймон Афғоний каби улкан тилшунос ва муаррихлар яшаётганлиги сабаб бўлган, деб ҳисоблаш мумкин.

Шайх Сулаймон Афғоний ва Мухйининг дўстона муносабатлари ҳақида ўша даврнинг бир неча манбаларида маълумотлар мавжуд. Мухйи вафот этган даврда (Мухйи 1991 йил 4 май куни Андижонда вафот этади) ҳам ҳали қизгин фаолият кўрсатиб турган Шайх сулаймон Афғоний орадан бир неча ой ўтиши биланоқ асли тошкентлик бўлган шеърят ихлосманди Абдурауфбой ҳамкорлигида шоирнинг ўзбекча ва форсча девонини тошкентда Порциев босмаҳонасида тердириб, Ғулом Ҳасан Орифжон матбаасида муқовалатганлиги “Девони Мухйи”нинг 1912 йилги нашрида махсус қайд этилган.

50-йиллар охирида Қўқон маданий муҳитига келиб қўшилган Мухйи тез орада шоир ва олим сифатида шуҳрат қозонди. Ўша вақтларда хонликда ҳкмфармо бўлган Маллахон саройига хизматга олинган Мухйи у ерда ҳам эътибор топиб, дипломатик ишга жалб этилди. 11859 йиллар орасида хоннинг махсус элчиси сифатида бир неча марта Афғонистон ва Ҳиндистонга борди. Сафар асносида Туркия, Эрон сингари мамлакатларда ҳам бўлди. Мухйи чет элларда яшаган чоғида Қўқон хонининг махсус элчиси сифатида баланд мавқега эга эканига қарамай, қаерда атоқли олим ёки қалам соҳиби борлигини эшитса, дарҳол унинг хизматига бориб, билмаганини билишга, билганини такомиллаштиришга интилади.

Қўқонда 70 йиллардан бошлаб қўзғалонлар кўтарилиб, бесаранжомлик, бош-бодоклик авжга чиққан эди. Шундай бир вазиятда, 1874 йил ўрталарида Мухйи ҳаж зиёртига жўнайди. 1875 йил январ ойида ҳаж маросимини адо этиб, бир неча Шарқ мамлакатлари. Жумладан, Афғонистонни ҳам кўриб, йил охирида Қўқонга қайтиб келади. бу вақтда Қўқон тақдири қил устида эди. Чунки 1875 йил ёзида Худорхон тахтни ташлаб аввал Хўжандга, сўнгра тез орада Тошкентга келишга мажбур этилган, бу ерда эса Туркистон генерал губернатори фон Кауфманнинг ҳийласи билан Петербургга борасан, деб алдаб жўнатилиб, бошқа бир махфий буйруққа кўра оренбургда ушалб қолиниб, хонабанд ҳолда сақланмоқда эди. Хондан сўнг тахтни эгаллаган валиаҳд шаҳзода Насриддинхон эса сохта Пўлатхондан енгилиб, Маҳрам қалъасида жон сақлашга мажбур бўлган фурсат эди. Ўз шогирди ғоят танг аҳволда эканидан воқиф бўлган Мухйи дарҳол Насриддин хузурига Маҳрамга отланди. Тахтнинг қонуний соҳибига ҳар томонлама далда бериб, унинг саройдаги эътиборли кишилар билан алоқа ўрнатишга, сал ўтгач, 1876 йил январ ойида эса Қўқонга таклиф этилиб, яна тахтга ўтказилишига кўмаклашади. Маҳрамда оғир шароитда қолган ёш хонга Мухйи махсус қасида ҳам битган бўлиб, унда ҳақиқий ҳукмдор энг танг вазиятда ҳам тадбир билан йўл топиши, душманга шижоат билан зарба бериши уқтирилган. Хонлик тугатилганидан (1876 йил 19 феврал) сўнг ҳам Мухйи Қўқонда истиқомат қила бошлайди, лекин умрининг охиригача ҳеч қандай расмий лавозимда бўлмайди. Шундан сўнг 35 йил давомида Мухйи Қўқондаги соҳиб Ҳазрат мадрасасининг хужраларидан бирида яшайди. Мунтазам ижод билан шуғулланади, Қўқон адабий муҳитининг забардаст вакилларида бирига айланади.

Маълумки, “қизил империя” даврида халқнинг ноҳақ бадном қилинган зиёлилари орасида Мухйи ҳам бор эди. Бунга Мухйи билан Муқимий ўртасида

маълум даврларда бўлиб ўтган совуқчилик дастак қилиниб, шу баҳонада шўро мафкуриси тамойилларидан келиб чиққан ҳолда бу икки йирик ижодкорни синфий манфаатлар жиҳатидан бир-бирига муросасиз муҳолаф қилиб кўрсатилган, гўё бутун ижоди давомида Муҳйи халқ манфаатига хиёнат қилган, бойлар ва амалдорлар шоири, Муқимий эса камбағал, оддий халқ шоири эди, деган ўта сохта даъво илгари сурилган эди. Ваҳоланки, аслида Муҳйи билан Муқимий Қўқонда бир мадрасанинг икки хужрасида, бир вақтнинг ўзида умгузаронлик қилганлар. Муқимий уйлик-жойлик, маълум муддат оилали бўлиб, хотинидан акбархўжа исмли ўғил кўрган бўлса, Муҳйи Ҳиротдан чиқиб кетган ўспирин ёшидан бошлаб, умрининг охиригача уй-жойи ҳам, оила-фарзанди ҳам бўлмаган, мол-дунёдан ҳазар қилган. Шундай бўлгач Муҳйини бой-бадавлат ва амалдор кишиларнинг эркатои, Муқимийни эса, аксинча, уларнинг муросасиз душмани қилиб кўрсатишнинг ўзи оддий мантиққа зиддир. Аслида улар узоқ муддат мобайнида ижодда ҳамфикр бўлганини, бир-бирининг билим ва истеъдодини эъзозлаб яшаганини, бир-бирига татаббулар, тахмислар қилганини, ўз ижод маҳсули хусусида бир-бирларининг фикрларини мўътабар билганликларини кўрсатувчи далиллар кўплаб сақланиб қолган.

Муҳйи Фалий Намангонийнинг машҳур ғазалига татаббу тарзида битган сеҳрли ғазали бор. Ўз ҳамкасб дўсти татаббусидаги эҳтиросни биддий кашфиётлардан зўр ҳаяжонга келган Муқимий унга камоли эҳтиромини намоиш этиб:

Хирадимни ғоратин айлаган юзи ою сочлари ҳоладур,

Бу чаман аро на санавбару на суман била гулу лоладур, -

матлаъли ғазал битади. Муқимий янги ғазал битиб, шеърятимиз хазинасини бойитишдан ташқари мақтаъга дўстининг исмини ҳам киритиб, муҳйи билан ҳамқисмат эканини таъкидлайди:

Ёзиб берса хун қадару қазо, нетай ичмайин киши, Муҳйиё,

Манга ҳам Муқийм, шул эрур ғизо, на ўзингга якка ҳавладур.

Муҳйи ҳам ўзи ҳурмат қилган ижодкор дўстидан қарздор бўлиб қолмади. Муқимий “Танланган асарлар”ининг “Лирика” қисмида “Куйдурур” радибли ғазал, “Мураббаълар” қисмда эса шу радибли мураббаълар берилган. Мураббаълар берилган. Мураббаъга синчиклаб назар солинса, Муқимий ғазалини Муҳйи мураббаъга айлантириб, асар таъсирчанлигини янада ошириб юборганлиги маълум бўлади.

Ҳар банддаги Муқимий ғазали байти олдида қўйилган Муҳйининг янги байти маҳбуба жабридан қон ютган ошиқнинг сўнгсиз дардларини ўқувчи тасаввурида яна ҳам аниқ, яна ҳам яққол гавдалантириб, тўртлик мисраларини гўё ялакат мағиздек бир-бирининг бағрига жо қилиб юборади. Масалан:

Ҳар нафас бир доғ ила меҳри рахшон куйдурур,

Гаҳ жамоли шўъласидан, гоҳи пинҳон куйдурур.

Гоҳи васлидин ёнурмен, гоҳи ҳижрон куйдурур,

Бўйла куйдурмоқда қайдоғ номусулмон куйдурур.

Кўрмадим гулдек юзини бир замоне хорсиз,

Васл чоғи чиқмадим мен базмидин озорсиз.

**Термулолмай оразига биргина ағёрсиз,
Бу сабаб бир умр хасрат бирла армон куйдурур.**

сингари бандлари Муқимий қаламига мансуб кейинги байтлар олдиға Мухйи томонидан қўшилган байтлар олиб ташланса, асарнинг қаеридир кемтикдек туюлиши турган гап.

Мураббаънинг сўнгги банди эса асарга Мухйи муносиб ҳисса қўшганига ўқувчини яна бир бор ишонтирадиган қуйидаги байтлардан иборат:

**Мухйини ҳам арз-додиға етинглар, дўстлар,
Яъни ушшоқи қаториға битинглар, дўстлар,
Ошиқи кўпдир вале инсоф этинглар, дўстлар,
Ким ҳамиша ман Муқимийдек анга жон куйдирар.**

Мухйи ва Муқимий муносабатлари кўнгилдагидек бўлган вақтларда бу икки улкан санъаткорнинг ўзаро эҳтиромини, ўрнатилган бўларли ижодий ҳамкорлигини кўрсатувчи бундай мисолларни кўплаб учратиш мумкин.

Аммо, начора, ҳаёт ҳаётлигини, инсон эса хом сут эмган бандалигини кўрсатиб қўядиган нохуш ҳолатлар ҳам рўй бериб туради. Кўнгиллари ўта нозик, бунинг устида фақат ёлғиз ўзигина ҳам эканига астойидил ишонган у икки улкан истеъдод соҳиби бир-бирларининг гуноҳларини кечиришга ожиз қолганликлари оқибатида асаб толалари таранглашиб, номатлуб ҳолатларга олиб келган патлари ҳам бўлган. Шоир қалбини биргина сўз билан жароҳатлаш, ёки, аксинча, бошини кўкка етказиш ҳеч гап эмас. Олам бахтсизликларидан кўнгли чилпарчин бу икки азамат, айтилган вақтда, ўта асабий шоирлар ўртасида нималардир ўтди-ю, Муқимийга Мухйи ортиқча кибр-ҳаволи, Мухйига эса Муқимий бўлар-бўлмас нарсаларни шеър қилиб битадиган енгил табиатли одам бўлиб кўрина бошлайди. Улар бир-бирларига қарши асабий байтлар битишади.

Шуниси ҳам борки, эл-юртга таниқли ижодкорлар ҳақидаги ҳар бир янгиликни қулоқларини динг қилиб кутадиган ихлосмандлар орасида мухйи ва Муқимий муносабатларидаги маълум нохушликлар ҳам тезда ёйилиб кетди.

Бухоройи шарифда мадрасани тугатган, Қўқонда бир мадрасанинг хужраларида истиқомат қилган, ягона адабий муҳитда қалам тебратган Мухйи ва Муқимийнинг шахсий муносабатлари маълум муддат яхши бўлмай қолганлигининг баъзи сабаблари ва кўринишлари ана шундай.

Мухйи зуллисонайн ижодкор бўлиб, ўзининг шеърий, насрий ва тарихга оид асарларини ҳам ўзбек, ҳам форс тилларида битган. Унинг форсий асарлари кўпроқ эканини қайд этмоқ лозим. Айтилган вақтда: шоирнинг ўзбекча ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаълари ўқувчилар орасида алоҳида шуҳрат қозонган, юксак қадр топган. Мухйи лирикасининг мавзулар доираси ғоят кенг бўлиб, унда инсон ички оламининг анвои жилоларини акс эттирувчи лирик шеърлар ҳам, жамият ҳаётининг турли жиҳатлари тасвирига бағишланган ижтимоий шеърлар ҳам, тасавуфна оҳангларда битилган намуналар ҳам, давр ва шахслар табиатидаги номатлуб ҳодисаларни танқид остига олувчи ҳажвлар ҳам учрайди.

Кўп асрлик бой мумтоз шеърятимизда етакчи ўрин тутган ишқий мавзу мухйи лирикаси учун ҳам хосдир. Шоир бу мавзуда қалам тебрата экан,

Насимий, Ҳофиз, Жомий, Навоий, Фузулий, Амирий сингари азамат ижодкорлардан кўп нарсa ўрганганлиги, улар яратган хилма-хил тимсоллардан илҳом олиб, ўша тимсолларнинг ҳали очилмаган янги-янги қирраларини оча билганлиги, балоғат чўққисини эгаллагач эса, ўша тимсолларни ад этадиган, ниҳоятда оригинал, бетакрор тимсоллар яратганлиги маълум бўлади.

Муҳйининг муҳаббит мавзуидаги шеърларида ҳам ишқи мажозий, ҳам ишқи илоҳий куйланади. Бу бутун мумтоз шеърятимизга, жумладан, муҳйи ижод этган XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларидаги Қўқон адабий муҳити вакилларига хос муҳим жиҳатлардандир. Ҳаёт гўзалликларидан бир олам шавқ-завқ олганини эҳтирос билан ифодалаган шоир “Ошно”, “Мубтало”, “Ғараз”, “Яхшироғ”, “Эмасму” радифли ва бошқа ғазал ҳамда мухаммасларида ишқи мажоз туйғуларини қаламга олarkan, ўқувчи қалбига титроқ соладиган, уни нажиб ҳаёллар етаклайдиган анвойи мисралар тизади.

Шуни ҳам айтиш керакки, Муҳйи ишқи мажозийни акс эттирган ўзбекча ва форсча ғазалларнинг катта бир қисмини мувашшаҳ шаклида яртаган.

Ишқи илоҳий борасида қалам тебратар экан, Муҳйи ўқувчиларни дунё ҳою-ҳавасларидан кечишга, хилватнишинликка, ҳамиша ёди Ҳақ билан яшашга даъват этади, ўзининг умри ҳақиқий тоат-ибодатдан четда, охират тадоригини кўрмай ўтганидан фарёд чекади. Шоир шу йўл билан бошқаларнинг ҳам имон-эътиқодли, инсоф-тавфиқли, сабр-чидамли, айнаи вақтда, Ҳақ шафоатидан ҳамиша умидвор бўлиб яшашларини истади.

Лирик шеърларида Муҳйи ўз ўтмишдошлари ва замондошлари бўлмиш забардаст ижодкорлари сингари фалак кажравлигидан, покдомон аҳли илм, аҳли харид қадр топмаганидан қайта-қайта зорланади, кези келганда дарғазаб бўлади. “Бўлди ул қолу балода қисматим”, “Топмадим ҳаргиз бир тикон”, “Эй чархи сифлапарвар, ман сандин айлайин дод”, “Бўлди барҳам, эй дариго, яхши давронлар абас” мисралари билан бошланадиган ва бошқа кўпгина ғазалларда шу ҳолатни кўриш мумкин.

Муҳйи ўзбек ва форс тилларида кўп ва хўб асарлар яратган, нодир девон соҳиби эканидан ташқари ўз даврининг йирик тарихнавис олими ҳам эди. Унинг Ўзбекистон республика Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти Қўлғзмалар бўлимида 604-инвентар рақам остида сақланаётган “Тарихи Муҳйи Хўқандий” асари ҳамда 11324-инвентар рақами остидаги 415 варақдан иборат “Риёзул-фирдавс кашкули Муҳйи” номли йиғма асарлардан иборат катта дастнавис китоби фикримизнинг далилидир. Бундан ташқари 1303-инвентар рақам остида сақланаётган “Девони Муҳйийи туркий”нинг шоир дастхат нусхаси мавжуд бўлиб, анъанавий ҳамд ва наътлар билан бошланган бу девонда муаллифнинг ғазал, маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, мусаббаъ, рубоий ва бошқа жанрлардаги кўплаб асарлари жой олган.

Муҳйи баддий маҳоратининг юксаклиги жиҳатидан ўзига замондош қалам соҳибларидан ажралиб туриши даврнинг кўплаб ижодкорлари томонидан эътироф этилган. Масалан, улкан шоир Тажаллий ўз қасидаларидан бирида уни барҳаёт Навоий деб аталган бўлса, Аҳмадхон тўра Даҳбедий:

**Мухйики ба фазл ёфт меърож,
Бар маснади фазл соҳиби тож.
Гардида лақаб бо фазл муҳйи,
Тоҷуш-шуарои ашрафул ҳож, -**

яъни, Мухйи фазли билан меърожга етиб, фазл тахтига тож соҳиби бўлди. Фазл шарофатидан муҳйи лақабини олиб, шоирлар тожи, ҳожилар шарафлиси бўлди, дейди.

Мухйи шаънига бундай мақтовлар зинҳор-базинҳор бекорга айтилмаган. Мухйи номи ва асарлари кўп асрлар яшаб, халқ ардоғида бўладиган улкан истеъдод соҳибидир.

Исҳоқхон Ибратнинг ҳаёти ва ижоди (1862-1937)

Маъруза режаси:

1. Ибратнинг ҳаёт йўли
2. Ибрат шеърляти
3. Исҳоқхон Ибратнинг илмий мероси
4. Ибрат жадида адабиётига самарали ҳисса қўшган адиблардан бири
5. Ибрат миллий уйғониш ва маърифатчилик ҳаракати йўлбошчиси сифатида
6. “Тарихий маданият” асарида келажакнинг романтик акс эттирилиши

Адабиётлар

1. И.Каримов. Ҳалоллик ва фидоийлик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. Тошкент, 1994.
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат ва фидоийлик. Тошкент, 2000
3. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. Тошкент, 2004
4. Б.Назаров ва бошқалар. XX аср ўзбек адабиёти. Тошкент, 1999.
5. Жадида адабиёти. Тўплам. Тошкент, 1995
6. Ш. Ризаев. Жадида драмеси. Тошкент, 1997
7. Б.Қосимов. Исмоилбек Гаспирали. Тошкент, 1992
8. А. Алиев. Истиқлол ва маданий мерос. Тошкент, 1997
9. О.Шарафиддинов. ижодни англаш бахти. Тошкент, 2004
4. Туркистон вилоятининг газети. 1908 й 56 сон
5. Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситта алсина. Т., Ильин типографияси, 1901 2 б
6. Исҳоқхон Ибрат. Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий. Тўрақўрғон, Матбааи Исҳоқия, 1908, 12-бет
7. “Вақт” газетаси, 1913, 1324-сон

Исҳоқхон тўра Ибрат – миллий уйғониш даврining фаол ижодкорларидан бири, серкирра истеъдод соҳиби. Шоир ва маъорифчи Иброҳим Даврон (1874-1922) Ибрат ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Исҳоқхон Тўра улуи диния ва фанния ва адабияда устози комиллиги билан бутун

Фарғона ва дигар жихат Осиёи Вустода инкор ўлунмас даражада бир мавқеъи мумтози тутмушдир. Исҳоқхон тўра улими динияда мударрисдур, фунуни дунявийда, билешубҳа, архитектор, техник ва механик ва физикия илминда тилифонист, тилигрофист ва яна химик деса яна оздур, чунки бу илмларни билур. Исҳоқхон тўра олим ва фозил бир зоти олий бўлуб, бу турфа фазоили инсонияга молик... Баъзи ихтироти ҳам бордур”¹

Исҳоқхон 1862 йили Наманган вилояти Тўрақўрғон туманида туғилди. Унинг ота-оналари Жунайджлаҳўжа ва Ҳурибиби даврининг ўқимишли кишилари эдилар. Исҳоқхон дастлаб ҳижо усулига асосланган маҳалла мактабида ўқиди, аммо саводини онасининг кўлида чиқарди. Ҳурбиби мактабдор бўлиб, ўз мактабида фақат қуруғ ёдлаш билангина чекланмай, қизларга ёзиш ва ҳуснихатни ҳам ўргатар эди. Шунинг учун Исҳоқхон онасини кўп асарларида устози сифатида ҳурмат билан тилга олади. 1878 йили у Қўқондаги XIX аср бошларида барпо этилган Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасасига ўқишга киради. Исҳоқхоннинг Қўқон мадрасаларида таҳсил кўрган йиллари (1878-1886) ўзбек адабиётида, маданий ҳаётда, маорифида катта ўзгаришлар содир бўлаётган даврга тўғри келади. унинг бу адабий-маданий ҳаётдан баҳраманд бўлганлиги шубҳасиз. У Қўқон адабий муҳитининг йирик намоёндалари Муқимий, Фурқат, Муҳйи, Завқий, Нодим, Ҳазинийлар билан яқин алоқада бўлган, адабий мушоираларда иштирок этган.

У ўқиш давомида буюк Шарқ олимлари асарларини мустақил мутуалаа қилди, араб, форс ва рус тилларини чуқур ўрганди, рус ва ўзбек тилларида чиқадиган “Туркистон вилоятининг газети”, “Туркестанский ведомости” каби ҳамда Туркистон ўлкасида янги тарқалаётган Исмоилбек Гаспиралининг “Таржимон” газетаси билан биринчи марта Қўқон мадрасасида ўқиб юрган кезлари танишди.

1886 йили мадрасани тугатиб, Тўрақўрғон қайтган Ибрат ўз фаолиятини қишлоқда маърифат тарқатишдан бошлайди, ўша йили қишлоқда мактаб очади. Унинг мактаби “усули қадим” – “усули таҳажжи”, яъни ҳижо методига асосланган мактаблардан бирмунча фарқ қилар эди. Исҳоқхон тўра Қўқонда ўқиб юрган вақтларида ўлкада очилаётган рус мактабларидаги ўқув усуллариининг маҳаллий мактабларда ҳукм сураётган ҳижо ҳамда қуруқ ёдлаш усуллариининг устунлигини сезган эди. Шунинг учун у ўз мактабига нисбатан илғор ҳисобланган товуш (савтия) усулини тадбиқ қилди. Аммо бу мактаб узоқ фаолият кўрсата олмади. Мутаассиблар уни ёпишга муваффақ бўлдилар.

Исҳоқхон Ибрат ўзининг “Луғати ситта алсина”, “Жомеъул-хутут” ва “Тарихи Фарғона” асарларида ёзишича, 1887 йили, яъни 25 ёшида онасини маккага олиб бориш учун шайланади. Бироқ онаизорига Ватанга қайтиш насиб этмади. Ҳурбиби ўпка шамоллаш касали билан Жидда шаҳрида вафот этди. Исҳоқхон Шарқ мамлакатлари сафарига чиқишдан асосий мақсади, биринчидан, онасининг ҳажга олиб бориш ҳақидаги илтимоси бўлса, иккинчидан, чет эл ҳаёти, маданияти билан яқиндан танишиш, бу мамлакатларни ўз кўзи билан кўриш истаги эди: “Умрим нақдини ҳавас

¹ Туркистон вилоятининг газетаси. 1908, 56-сон

бозорида кечирмак тақазоси-ла ўлуб, синним йигирма беш кечмиш экан, ҳавои тақазои муҳтарама душуб саёҳат этдум...”¹ – деб ёзади у.

Исҳоқхон Ибрат онасини Жидда шаҳрида дафн этиб, Шарқ мамлакатлари бўйлаб сафарини давом эттирди. Шу билан бирга Истанбул, София, Рим каби Европанинг марказий шаҳарларида бўлди. Анча вақт Афғанистоннинг Кобул, Арабистоннинг Жидда каби шаҳарларида истиқомат қилди. Макка шаҳридан Қизил денгиз ва Ҳинд океани орқали Ҳиндистонга келди. 1892-1896 йиллар Ҳиндистоннинг энг катта порт шаҳрларидан Бомбей ва Калкутта яшади. Бу ерда кўп ишлатиладиган арбаъ лисон, яъни тўрт тилни: араб, форс, ҳинд-урду ва инглиз тилларни мукаммал ўрганди. Исҳоқхон Ибратнинг Шарқ ва Ғарб халқлари тилларини анча мукаммал билганлиги эътироф этиб, замондоши Иброҳим Даврон шундай ёзади: “Ҳазоили инсониядан соада кози тўра жаноблари туркча, форсча, ҳиндча, русча лисон билиб, яна русча, фарансузча, арманича ва бошқа хатлар ёзмокқа моҳирдурлар”²

Исҳоқхон тўра ибрат 1896 йили Ҳиндистондан бирма орқали Хитойга, сўнгра Кошғарга ўтади ва Наманганга қайтиб келади. Чет элдан қайтгач, 1896 йили олти тилни ўз ичига олган “Луғати ситта алсина” (“Олти тилли луғат”) номли асарини ёзди. Асар анча қийинчиликлар билан 1901 йил Тошкентда Ильин босмахонасида чоп этилди. Ибрат илғор педагог сифатида фаолиятини давом эттириб, 1907 йили ўз уйида “усули савтия” методига асосланган мактаб очди. Унда 30 нафар қишлоқ болаларини ўқитди. Ибрат ўз мактабига янгича ўқитиш усулларида хабардор бўлган педагог Ҳусайн Макаевни таклиф қилди. Ҳусайн Макаев ва унинг рафиқаси Фотима Макаева ва Исҳоқхон ибрат мактабда ўқитувчи сифатида фаолият кўрсатдилар.

1907 йили ибрат Оренбургга боради ва Ризо Фахриддиннинг “Шўро” жўрнали фаолияти билан танишади. У Оренбургга Гауфман деган матбаачидан пулини 10 йил мобайнида тўлаш шарти билан литографик машина сотиб олади. Исҳоқхон литографик машина билан ҳарфларни катта машаққатлар билан Оренбургдан Қўқонга поездда, Қўқондан Тўрақўрғонга туяларда олиб келади. 1905 йили ўзи қурдирган ҳаммом ўрнида чопхона ташкил қилди ва “Матбааи Исҳоқия” номи билан ишга туширди.

Ибрат “Мақсад бу ишдан эрди оламға илм касри” деб таъкидлаганидек, бу матбаа ўз фаолиятини илм-маърифат тарқатишдан бошлади. Унинг биринчи маҳсулти “Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий” савод чиқаришга бағишланган бўлиб, 1908 йили босмадан чикди. Бу тўғрида ўша йили матбаага мудирлик қилган Охунзода Абдурауф Шаҳидий қуйидагиларни ёзади: “Қобилият ва салоҳиятлари қавий, заковат ва фатонатлари жойида бўлган ғайратли талабалар ва ёш муаллимларимиз ва аҳли китобот ва хаттотларимизга таълим ва таълими китобот хусусида биринчи ҳадиямизни ожизона тақдим айладик”³.

¹ Исҳоқхон Ибрат. Луғати ситта алсина. Т., ильин типографияси, 1901, 2-бет

² “Туркистон вилоятининг газетаси”. 1908, 56-сон

³ Санъати Ибрат, қалами Мирражаб Бандий. Тўрақўрғон, Матбааи Исҳоқия, 1908, 12-бет

Бу асар савод чиқариш ва хуснихат намуналарини ўрганишда муҳим қўлланма вазифасини ўтаган. Халқ ўртасида китоб ва ўқув қўлланмаларига бўлган талабнинг ошиб бориши натижасида литографияга 1910 йили Наманган шаҳрига кўчирилди ва типолитографияга айлантирилди.

Маориф ва маданиятнинг раванқ топиши, халқ онгининг шаклланиши ва ривожланишида газетанинг улкан аҳамиятини тушунган Исҳоқхон тўра 1913 йили “Матбаи Исҳоқия” қошида “Ал-тижор ал-Наманган” номида газета чиқаришга ҳаракат қилади. Бу ҳақида Уфада чиқадиган, наинки Ўрта Осиё, умумтуркий дунёда машҳур бўлган “Вақт” газетаси катта мамнуният билан қуйидагиларни ёзади: “Наманга мўтабариндин Исҳоқ қози ҳазратлари “Ал-тижор ал-Наманган” исминда бир газета чиқарарга сўраб ариза берди. Бу зот 1908 йилда Наманганда бир матбаа очиб, атар, ўзбек тилларида бўлгон адабиёт, китоблари олдирди. Ҳозир газета чиқармоқ ҳаддиндадир. Чин кўнгилдан муваффақият тилаймиз” (“Вақт” газетаси, 1913, 1324-сон).

Афсуски Исҳоқхон тўра газета нашр қилишга муваффақ бўла олмади, лекин ўз уйида анча бой кутубхона ташкил қилди ва уни “Кутубхонаи Исҳоқия” деб атади.

Исҳоқхон Ибрат 1897-1924 йилларда узлуксуз Тўрақўрғон қозиси лавозимида фаолият кўрсатди. Қатор публицистик мақолаларида, шеърларида тузум иллатларини маҳаллий ва мустамлака амалдорларининг қабих ишларини фош этди. Ибрат ўғрилик, порахўрлик, зўравонлик билан шуғуланувчи ярамас одамларнинг қози ёки мингбоши бўлиб олишларига кенг йўл очиб берган чор ҳукумати қонун-қоидаларидан каттиқ норозилигини дадил ифодалади.

Мунавварқори Абдурашидхонов Бехбудийнинг “Ойна” журналида, Исҳоқхон тўра Ибрат Тошкент жадиidlари раҳбарлик қилган “Садойи Туркистон”, Фарғонадаги “Садойи Фарғон” газеталарида ўз асарлари билан иштирок этди.

Исҳоқхон Ибрат жаҳон илми ва маданиятида яратилган ҳар бир илғор янгиликдан ўз халқини баҳраманд этишга ҳаракат қилди. 1908 йили ташкил қилинган “Фотографияи Исҳоқия” 1910 йили Тўрақўрғон аҳоли учун бунёд этилган истироҳат боғи буни тасдиқлайди. Бу билан бирга у отасидан қолган катта ерни гулбоғ қилди, фаввора қурдурди 150 туп манзарали дарахтлардан хиёбон яратди, европа усулида катта иморат қурдурди.

Ибрат ҳаётининг сўнгги йиллари анча таҳликали ўтди. Биринчидан, қарилик. Иккинчидан, 1935 йилдан эътиборан у барча лавозимлардан четлатилган, қарилик нафақаси ҳам тайинланмаган эди. Бунинг устига ҳукумат маъмурияти унга ишончсизлик билан қарар эди. Шоир тепасида ҳам қатағон булутлари қуюқлашиб борарди. Минглаб ўзбек зиёлиларининг ёстиғини қуритган қатағоннинг энг даҳшатли кезлари – 1937 йилнинг илк баҳорида Исҳоқхон Ибрат ҳам қамоққа олинди. 75 ёшни қоралаган нуроний шоир – маърифатпарвар ҳибсхонанинг ҳам жисмоний ҳам руҳий азобларига бардош бера олмади. Унинг суди ҳам бўлмади. Шўролар қамоқхонасида икки ой ётиб ҳаёт билан видолашди.

Ибрат - истеъдодли шоир. У уч – ўзбек, форс ва араб тилларида эркин ижод қилган. Ўз шеърларини тўплаб девон тузган. Унинг девони бизгача етиб

келмаган. Шунга қарамай шоирнинг катта ҳажмдаги шеърлари XX аср бошлари вақтли матбуотида босилиб чиққан, баёзларга киритилган. Ибрат ўз шеърларининг кичик қисмини 1909 йили ўз матбаасида “Илми Ибрат” номи билан босмадан чиқарган. Шоирнинг катта ўғли Аббосхон томонидан 1910 йил тузилган баёзга Ибратнинг 17 шеъри киритилган. Ибрат Навоий ғазалларига назиралар боғлаган. Ибратнинг аксар шеърлари ишқ мавзуида бўлиб, асосан ёр, гул, булбул образларига мурожаат қилади. Масалан:

**Ўшал булбул қилар афғон, сахар вақти чаман ичра,
Қўнар гул деб тикан узра, сахар вақти чаман ичра.**

**Қилар бағрини булбул қон, тикан узра берай деб жон,
Бўлур гул завқидин қурбон, сахар вақти чаман ичра.**

**Ўшал булбул бўлур доғлар, чаманни гашт этиб боғлар,
Қизил гулни тилаб йиғлар, сахар вақти чаман ичра.**

**Чиқар булбулни афғони, чаман ичра оқиб қони,
Тасаддуқ гул учун жони, сахар вақти чаман ичра.**

**Муҳаббат бирла маст эрди, ани йўлида жон берди,
Қизил гулдан хабар сўрди, сахар вақти чаман ичра.**

Шоир бу билан чекланмайди. Қуйидаги байтларда шоир – ошиқнинг юксак муҳаббатига самимий муносабати янада ёрқинроқ тасвирлайди. У булбул каби ёрга етишишни ҳамма нарсадан афзал кўради. Шунинг учун ёр васли йўлида ҳатто ўлимга тайёр. Юқоридаги мисраларда асосан табиат гўзаллиги тараннум этилса, кейинги икки байтда шоир образи биринчи ўринга чиқади:

**Муяссар бўлса ул жонон, ато қилса ўшал Субҳон,
Йўлида жон қилай қурбон, сахар вақти чаман ичра.**

**Ибротий, беҳабар бўлма, яна ғафлат била ўлма,
Гуноҳи беадад қилма, сахар вақти чаман ичра.**

Исҳоқхон тўра Ибрат ижтимоий-сиёсий мавзуда халқ ҳаётини ҳаққоний ифодаловчи бир қанча асарлар яратди. Шоирнинг “Қалайсизлар?”, “Бўлибтур”, “Ўлурсан”, “Шикоят”, “Сийму зардур” каби сатирик асарлари шулар жумласидандир. Исҳоқхон Ибрат “Бўлубтур” радибли ҳажвиясида мана шундай ҳаётий лавҳаларни берар, экан унга ўзининг нафратини ифодалаш билан чекланмайди, балки бутун ҳаётини вужудга келтирган фактор сифатида Марказий Осиёнинг, жумладан, Қўқон хонлигининг Русия томонидан босиб олинишини кўрсатади:

**Алҳол муҳтасиб йўқ, бир икки қилса у дўқ,
Ичкуга халқ роғиб, доим фиён бўлубтур.**

Маҳбуба нақшхонлар, кўзи қаро жувонлар

Гастинсаларда юруб, сарфи зиён бўлубтур.

**Манзума соли таърий, бу даҳр инқилоби,
Минг икки юз тўқсон икки баён бўлубтур.¹**

Шоирнинг ушбу шеърида мавжуд мустамлака тузуми кирдикорларини: савдогарлар, чайқовчиларнинг қаллоблигини, пул инфляцияси туфайли нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетиши халқ ҳаётини мушкуллаштирганини кўришимиз мумкин. Ман, шоир қассоблар, новвойлар, аллофларнинг қанчалик ноинсофлигини, уларнинг халқни талашдаги усулларини шундай тасвирлайди:

**Қассоб, қўйфурушлар, жангу жадал урушлар,
Бечоралар фулига гўш (т) устихон бўлубтур.**

**Новвойда йўқдур инсоф, андин ўтадур аллоф,
Кўр, чакса ун хаамири қирқ икки нон бўлубтур.**

Исҳоқхон Ибрат ижодидаги етакчи ғоя илм-маърифат, маданият ва техника янгиликларини тарғиб қилиш ғоясидир. У халқнинг иқтисодий-маданий ҳаётига хизмат қилувчи, унинг мушкулини енгиллаштирувчи, узоғини яқин қилувчи лм-фанни, техникани тарғиб этди. Шу нуқтаи назардан, унинг “Тарихи чопхона”, “Маданият ҳақида маснавий”, “Газета хусусида”, “Туркистон аҳлига хитоб”, “Табрик Намонгондин”, “Қалам”, “Тарихи манзумаи Ибратдин ёдгор”, “Мухаммаси Ибрат” каби шеърлари диққатга сазовор. Шоир бу шерларида мамлакатни, халқни асрий қолоқликка судровчи мутаассибларни, қадимчиликни кескин фош этди. Ибрат меҳнаткаш халқ бошидаги оғир ҳаёт, қашшоқлик, мамлакатнинг қолоқликда, халқнинг нодонликда қолганлигининг сабабларини аниқлашга, ундан қутқариш йўлларини топишга ҳаракат қилди. Бир неча тараққий этган мамлакатларда бўлган Ибрат халқни зулматдан, мамлакатни қолоқликдан қутқарувчи бирдан-бир йўл илм-маърифатни эгаллаш деб тушунди. Шоирнинг босмахона очишдаги мақсадини ифодалаб ёзган “тарихи чопхона” шеъридаги ушбу сўзлари Ибратнинг ижодий-эстетик принципини тўла ифодалайди:

**Минг уч юзу йигирма олтида чопмахона,
Очмоқға бўлди рухсат ва сўз бериб замона.**

**Мақсад бу ишда эрди оламға илм касри,
Ҳам қўёмоққа асарлар ёдёвари жаҳона.**

**Касбу камоли ислом бўлмай тараққиятда,
Ҳолиға тушмасун деб тэдук бун баҳона.**

Исҳоқхон Ибрат ўзи яшаб турган ижтимоий ҳаётда юз бераётган долзарб масалаларни кўтариб чиқди. Уларга муносабат билдирди. XX аср бошларида жаҳид мутафаккирлари томонидан нашр қилинаётган газеталарни қўллаб-қувватлади, “Тараққий”, “Тужжор”, “Садойи Фарғона” газеталарини ва

¹ 1292 ҳижрий йил 1875 милодий йилга тўғри келади. 1875 йили Русия Қўаон хонлигини тўлалигича босиб олди ва хонлик тугатилди.

уларнинг муҳаррирларини табриклаб, матбуот саҳифаларида чиқди. Мазкур мавзуга бағишланган “Газетадур жаҳон аҳлига бир лисон”, “Табрик Мамангондин”, “Манзума Ибратдин” каби шеърларида газета ўқимаганларни ўлганлар ёки ухлаганлар билан баробар ҳисоблайди, шу билан бирга, газетани жаҳон жаҳон халқлари учун “бир лисон” деб атайти.

Исҳоқхон тўра ибрат тилшуносликнинг энг муҳим соҳаларида қалам тебратди. Бу соҳада унинг олти тил: ўзбекча, русча, арабча, форсча, туркча ва ҳиндча тиллари луғати “Луғати ситта алсина” ва жаҳон ёзувлари тарихига бағишланган “Жомеъул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”) асарлари муҳим аҳамиятга эга.

Олимнинг “Луғати ситта алсина” асари 1901 йилда нашр қилинган бўлса-да, XIX аср 90-йилларнинг ўрталарида ёзиб тугатилган эди. Аммо маҳаллий муаллифлар асарларининг қаттиқ таъқибга олиниши, чор мустамлакачилари томонидан Туркистонда ўрнатилган қаттиқ назорат (цензура) туфайли асар анча кечикиб босмадан чиқарилди. Луғат олти тиллик, анча мураккаб бўлиб, ўзбекча сўзларнинг қаршисида арабча, форсча, туркча, ҳиндча ва русча таржималари брилади. Луғат мингдан ортиқ фаол сўзларни ўз ичига олиб, 53 бетдан иборат. Асар икки қисмдан ташкил топган.

Исҳоқхон Ибрат тилшунос сифатида “Жомеъул-хутут” (“Ёзувлар мажмуаси”), тарихчи сифатида, “Тарихи Фағона”, “Тарихи маданият”, “Мезонуз-замон” каби илмий асарларини яратди. “Тарихи Фарғона” асарида муаллиф Бухоро амири Насруллонинг 1842 йилда Қўқонда машъум қатл уюштиришига қарши чиқиб Қўқон хонлиги билан бирлашиш ва яқинлашиб келаётган рус босқинининг олдини олиш ҳаракатларини қилиш таклифи билан чиқишга ҳаракат қилади.

Исҳоқхон Ибрат Насрулло каби калтабин бурнидан нарини кўра олмайдиган хону-бекларни қаттиқ қоралайди. Хуллас Исҳоқхон Ибрат ўз халқининг порлоқ келажагига, озод ва хур ҳаёт қуражагига зўр умид ва ишонч билан қаради.

8-Маъруза

Тошкент адабий мактаби намоёндалари: Фазлуллоҳ Алмаий, Каримбек Камий лирикаси, шеърлари таҳлили, ҳажвиёти. Жаидча ва қадимча қарашлари. (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Алмаийнинг ҳаёт йўли
2. Фазлуллоҳ Алмаий шеъриятида ҳаёт фалсафаси
3. Фазлуллоҳ Алмаийнинг таржимон сифатидаги фаолияти

Адабиётлар:

1. Б.Қосимов. Маслакдошлар. Т., 1994
2. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Т., 2002
3. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004

Таянч атамалари

1. “Марсияи ҳажвия”, “ишқи можорий” сўзларининг изоҳи

2. “Насоро махсум” ҳақида маълумот
3. Қори Фазулуллоҳ ҳақида фикр
4. “Калила ва Димнаи туркий” ҳақида тушунча
5. “Тарих-марсия” ҳақида

Назорат саволлари

1. Тошкент адабий муҳитида қайси мадрасаларнинг мавқеи баланд бўлган?
2. Саидрусул Азизий ҳаёти ва ижоди ҳақида нималарни биласиз?
3. Фазулуллоҳ Алмаий лирикаси ҳақида фикрингиз.
4. “Калила ва Димнаи туркий” таржималари ҳақида тушунча беринг.
5. Каримбек Камий ижоди ҳақида тасаввурингиз.
6. Камийнинг ижтимоий шеърляти деганда нимани тушунасиз?

Алмаий XIX аср ўзбек адабиётининг Тошкентда етишган таниқли вакилларида, шоир, олим ва таржимондир. Эл орасида “Қори Фазлуллоҳ” номи билан машҳур бўлган.

1852 йилда Тошкент шаҳрининг Қўштут маҳалласида туғилган. Отаси Миржалол бўзчилик билан шуғулланган. ёш Фазулуллоҳ маҳалласидаги эски мактабда, сўнг Ҳастимом ёнидаги “Мўйи Муборак” мадрасасида ўқийди. Амакисининг ёрдами билан бухорога боради, мадрасалардан бирида ўқишни давом эттиради. Араб, форс тилларини мукаммал эгаллайди, хаттотлик санъатини ўрганади. Фазлуллоҳ моддий қийинчиликда яшаган. Бухородан қайтишида пули тамом бўлиб, Тошкентга пиёда келганини нақл қиладилар.

Бухоро мадрасасини тугатиб келгач, Ҳофиз Қўйкий маҳалласидан (ҳозирги Собир Раҳимов туманида) Собира исмли қизга уйлантирадилар. Собира ўқимишли бўлган, шеър машқ қилган. Уйида мактаб очиб қизларга дарс берган. Улар Жория, Ҳалима, бўлатхон, Назрулло, саъдулло деган фарзандлар кўрадилар.

Фазлуллоҳ Эски Жўвада жойлашган Шукурхон мадрасасида мударрислик қила бошлайди.

Замондошларининг хотирлашича, Фазлуллоҳ тиксўз, таптортмас, кишининг айбини юзига очик айтувчи киши бўлган. шу сабабли баъзи амалдорларга ёқмаган. Жумладан, қозикалон Умарбек билан чап тушиб, мадрасадан четлаштирилган. Шундан сўнг у, асосан, хаттотлик ва таржимонлик билан рўзгор тебратган. Ўрганган илму ҳунари ёрдамида кишилар учун хусусий хатлар ёзиб бериб, китоблар кўчириб, таржималар қилиб кун кечирган.

Фазлуллоҳ хат ёзишнинг турли усулларини, жумладан, “настаълик” ва “хатти нохуний” (тирноы билан ёзиш) санъатларини эгаллаган хаттот эди. Унинг шеър ва адабиётдан, араб тилининг сарфу нахви (грамматикаси)дан яхши хабардор эканлигини билар эдилар. Шу сабабли, Фазлуллоҳни Қўқоннинг машҳур эшонларидан бири ўз мадрасасига мударрисликка таклиф этади. Бироқ Фазлуллоҳ у ерда ҳам узоқ яшай олмайди, Тошкентга қайтиб, хаттотлик ва таржимонликни давом эттиради, адабий давраларда фаол

иштирок этади. Масалан, унинг Тошкентда кенг тарқалган “Бедилхонлик” йиғинларида қатнашгани маълум. Бедил чуқур маъноли шеърлари билан машхур, усули ғоят мураккаб. Уни тушиниш ва англаш катта билим ва ҳунар талаб этади. XIX асрнинг сўнгида тошкентда тан олинган 7 бедилхоннинг бири мана шу Қори Фазлуллоҳ эди.

У “Алмаий” (арабча “синчков, зийрак” дегани) тахаллусли шоир сифатида танилди. Араб тили грамматикасига оид “Авзонул-жумуъ” (“Кўплик вазнлари”) номли китоб ёзди. Машхур ҳин адабий ёдгорлиги “Калила ва Димна”ни ўзбек тилига таржима қилди.

Алмаий 39 ёшида вафот этди. Ҳотиф деган шоир унинг ўлимига бағишлаб масия ёзди. Уни “Маъдани фазл” (фазилат кони, илму дониш манбаи) деб атади. 1965 йилда олим ва мураббий Субутоӣ Долимов унинг шеърларидан айрим намуналар тўплаб қилди. “Калила ва Димна” таржасидан парчани нашрга тайёрлади.

Фазлуллоҳ уч тилда барабар ижод эта олган шоир эди. Замондошларининг хотирлашича, у шеърларини тўплаб, девон тузган. Бироқ бу девоннинг тақдири бугунгача номаълум.

Шоирнинг бир қатор шеърлари турли баёзлар, замондошларининг уларга боғлаган шеърлари орқали етиб келган. Масалан “Ҳаёт” радибли шеъри ўз даврида катта шухрат қозонган. Шоир Муқимийнинг унга боғлаган муҳаммаси бор. Шеърга “ҳаёт” сўзи радиф қилиб олинган.

Шеър:

Эй, ҳаёли жоним ичра танда жон янглиғ ҳаёт,

Келки, сансиз талх бўлдим жонима тотлиғ ҳаёт, -

деган байт билан бошланади. Шоир “ҳаёт”га мурожаат қилади. Унинг ҳаёлини тан ичидаги жон деб билади. Усиз ширин (тотлиғ) умрнинг аччиқ (талх) бўлганлигига диққатини қаратади. Ҳаётнинг азизлигини таъкидлайди. “Жон ичра жон” (муқаррар), талх-тотлиғ (тазод) орқали чиройли манзаралар яратади, таъсирчанликка эришишга ҳаракат қилади.

Шоирнинг айрим шеърларида илоҳи ишқ мавзуси кўзга ташланади. Масалан, “Этти” радибли шеърида ишқ тақдир сифатида талқин қилинади.

Азал деҳқони қаддинг нахлини то сарбаланд этти,

Муҳаббат риштасин кўнглум куши бўйнига банд этти,-

Деган сатрлар билан бошланади шеър. Яъни, яратувчи (“азал деҳқони”) сенинг қаддинг ниҳоли (“наҳли”)ни ўтказган куниёқ муҳаббат ипи (“риштаси”)ни кўнглум куши бўйнига боғлаган (“банд этган”) эди.

Алмаийнинг шеърлари орасида ҳазил-мутойибага мойиллари ҳам учрайди. “Майлигаму?” радибли шеъри савол-жавоб – диалог остига қурилган. Юмшоқ, ўйноқ оҳанг, майин эрқаланиш шеърнинг бошидан охиригача давом этади:

Дедим: қулоғинга олтун исирға так, ярашур,

Деди: тешуклар оғрийди, тор, майлигаму?

Дедим: сочингга улағул кумуш попуқ, ярашур,

Деди: белимга тегиб оғритор, майлигаму?

Дедим: қўлингга жавахир узук солгил, ярашур,

Деди: қўлимда сўнгак йўк, сиқор, майлигаму?
Дедимки, кўксунга гуҳардин айлагил маржон,
Деди: оғир, не қилурман, букор, майлигаму?
Дедим: юракдин ўлан шохидин кейинг кўйлак,
Деди: бу оқ баданина ботор, малигаму?
Дедим: аёгинги кийгил қаро чармдан кафш,
Деди: кабарса нетурман, бекор, майлигаму?
Дедим: висолинга Алмайни қил меҳмон,
Деди: ойим урушур ҳам сўкор, майлигаму?

Кўрганингиздек, ғазал давомида ёрнинг эркаланиб берган жавоблари асносида унинг мумтоз шеъриятимизда тасвир этиладиган ғоят нозик ва латиф қиёфаси намоён бўлади.

Алмай кундалик турмуш ташвишлари, йил фасллари, масалан, баҳор, ёз ҳақида ҳам ҳазил шеърлар ёзган.

Алмайнинг бизгача етиб келган шеърлари унинг поэтик истеъдод кўп киррали эканлигини кўрсатади. Шоир ҳаёт фалсафаси ҳақидаги шеърларини қандай маҳорат билан битса, тасаввуфий ғазалларга қанча чуқур мазмун жойласа, ҳазил мутойибаларида ҳам шунчалик таъсирчанликка эришишга муваффақ бўлган. Шоир вазнинг имкониятларидан жуда кенг фойдаланган.

Алмайнинг энг катта хизматларидан бири “Калива ва Димна”ни таржима қилиши бўлди. Таржима жуда катта қизиқиш билан кутиб олинди. 15 йилда “Калила ва Димнаи туркий” номи билан уч марта (1898-1901-1913) чоп этилди.

Алмай таржимани тошкентлик мухлиси Муҳаммад Мусо Исоқози ўғлининг илтимоси билан амалга оширган. Муҳаммад Мусо уни меҳмонхонасига олиб келибди. Оиласини моддий жиҳатдан таъминлаб турибди. Алмай уч йиллик ишни уч ойда тамомлаб, таржимани Муҳаммад Мусо қўлига тутқазибди. Хуллас, таржима шоир вафотидан кейин етти йил ўтгач, тошбосмага тайёрланди. Уни машҳур котиб Мирза Ҳошим Хўжандий босмага тайёрлайди.

“Калила ва Димна” бундан 1700 йиллар илгари кашмирда яратилган. Қадим номи “Панчантра” (“Беш китоб”)дир.

“Калила ва Димна” чиғатой (ўзбек) тилига биринчи марта муҳаммад Бакрий деган киши томонидан ХВЙИИ асрнинг Шарқий Туркистонда таржима қилинган. Сўнг 1718-19 йилларда Қашқарда Мулла Темур, 1837-38 йилларда Хоразмда Муҳаммадниёз деган киши таржима қилганлари маълум. Алмайнинг таржимаси “Калила ва Димна”нинг турк (ўзбек) тилидаги илмга маълум бўлган тўртинчи таржимасидир.

Алмай ўз таржимасини “Калила ва Димнаи туркий” атади. Китобнинг ўзбекча таржималари орасида энг машҳури ҳам шу бўлди. Китоб аслида 14 бобдан иборат. Таржималар давомида 19 тага етди.

Алмай “Калила ва Димна”ни ўзбекчага таржима қилар экан, уни ўзбек ёзувчисининг диди ва қарашларига мослашга ҳаракат қилди. Кўпчилик тафсилотларни қисқартирди. Боблардаги сарлавҳаларни ўзгартирди. Мавзуни сарлавҳага чиқарди. Ҳикояларни шеърӣ парчалар билан зийнатлашга, хулоса

хиссаларини 2-4 мисрали ихчам байтлар билан беришга ҳаракат қилди. Ҳинд эпоси “Қалила ва Димна”ни чиндан ҳам “Қалила ва Димнаи туркий”га айлантирди. Халқимизни жаҳон адабиётимиз дурдоналари билан таништиришда, ўзбек ва ҳинд халқларини бир-бирларига яқинлаштиришга муҳим хизмат қилди.

КАРИМБЕК КАМИЙ (1865-1922)

Маъруза режаси:

1. Қаримбек Камий–миллий уйғониш даври адабиётининг йирик вакилларида бири сифатида
2. Камийнинг адабий-эстетик қарашлари
3. Қаримбек Камийнинг ишқий лирикаси
4. Қаримбек Камий – маърифатпарвар шоир сифатида

Миллий уйғониш даври адабиётининг йирик вакилларида бири Қаримбек Камий 1865 йили Тошкент шаҳрида, чопонфуруш савдогарлар оиласида дунёга келди. Отаси Шарифбек замонасининг савдогар бойларидан бўлиши баробарида, илму маърифатга хайрихоҳ, адабиётга ихлосманд кишилардан эди. Оилада бўлажак шоирнинг ўқишига алоҳида эътибор берилди. Бошланғич таълимни Мозорхон маҳаллалик мансурхон домладан олди. Мактаб ўқув дастури доирасида ҳофиз, навоий, фузулий, Бедил, Сўфи Оллоёр шеърляти билан танишди. Бу – ёш, қизиқувчи шоир кўнглига шеър ишқини солди. Бошланғич мактабни тугатгач, “Беларбеги” мадрасасига ўтиб ўқишни давом эттирди. Шу мадрасанинг машҳур мударрисси Шомахмуд Охундда “хатми кутуб” қилди. Камий талабаликдан кейин ҳам шу мадрасада қолиб, фақирона ҳаёт кечирди. Оила ҳам қурмади.

90-йилларга келиб Камий устоз шоирлар қаторидан ўрин олди. Энди унинг хужраси замонасининг катта шоирлари ва шеър ихлосмандларининг марказига айланди. Бу ерда кўнгилочар адабий суҳбатлар қурилди, янги ижодий куч бахш этувчи шеърхонликлар ташкил этилди.

Шоирнинг баъзи бир шеърлари ва айрим манбалар унинг 1899 йили Чимкент, 1911 йили Андижон ва Қўқон, 1912 йилда эса Чимкент, Сайрам, Авлиёота сафарларида бўлганлигидан далолат беради.

Шоир вафотидан кейин (Шоир Камий 1922 йилнинг ёзида 57 ёшида вафот этади) унинг ижоди ва шахсига баҳо бериш шўро адабиётшунослиги зиммасига тушди. Ғайримиллий мафкурага асосланган мазкур адабиётшунослик илми баъзи ҳолларда шоирни “Ватан хоини”, “халқ душмани”, “миллатчи жаҳид”, “контрреволюцион” шоир сифатида баҳолаб келди. Лекин XIX аср охири XX аср бошлари ўзбек адабиёти, мазкур давр маърифатпарварлиги ва айниқса, Тошкент адабий муҳити ҳақида сўз кетганда Камий ижоди ва унинг номини четлаб ўтишнинг иложи йўқ эди. Шу боис шўро мафкураси даврида ҳам баъзи ҳолис адабиётшуносларимиз унинг шахсини оқлаб, ижодини ёқлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Адабиётшунос М.Б.Солиҳов шоирнинг “Солди беилмлиғ хатоларға” деб бошладиган

мухаммасини “Жадидизмнинг гўзал адабиёти”га киритди ва ўз китобидан (Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари. Т., 1932, 14-бет) жой берди.

Шоир Каримбек Камий ижоди ўз даврида ҳам эътиборсиз қолмади. Унга шеъриятнинг пасту баланд кўчаларида юрган кексаю ёш авлод ўз муносабатини билдирди. Шулардан бири Муқимийдир. Мавлоно Муқимий дўстига ёзган мактубларидан бирини “Биродари киромий мавлавий камий” деб бошлайди. Бу ерда Муқимийнинг Камийга муносабати, қолаверса, унга берган баҳоси ўз аксини топган. Камийнинг шогирдларидан бири Сидқий Хондайликий ўз устозини “суханварлиқ иқлимида шуҳрабардору олийшон” деб таъриф этади. Ўшлик шоир амоний эса шоир тавсифига алоҳида шеър бағишлайди. Унда Камийни “хушфасоҳат иқлимига шох”, “лисонулғайб” дея васф этди. Унинг шоирлик фитратида “файзи илоҳийдан асар” кўрди.

Лекин шоир ижодига муносабат бир хилда бўлиб қолмади. Анбар Отин, Иброҳим Давронларнинг Камий ижодига нисбатан танқидий фикрлари ҳам борки, бу – улар орасида адабий-эстетик ва фалсафий қарашларнинг турли хиллиги билан изоҳланади.

Камий сермахсул мумтоз шеъриятимизнинг ғазал, мураббаъ, мухаммас, мусаддас, рубоий, қитъа, фард каби жанрларида қалам тебратди. Ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим воқеалар санасини ўзида дарж этган таърихлар яратди. Шоирдан 6000 мисрага яқинроқ адабий мерос қолган.

Камий шеърияти шаклан ва мазмунан хима-хил. Шоирнинг жўшқин ишқий ғазаллари, захарханда ва ижтимоий манзумалари, миллат келажигига куюниб, унинг фарзандларини илм-маърифатга даъват этган шеърлари ўз даврида катта мавқега эга бўлган.

Камий ўз ижодининг дастлабки босқичидаёқ ўзига хос бадий тафаккур тарзига ва ўз адабий эстетик қарашларига эга ижодкор эканлигини кўрсата олган. Шоирнинг 1894 йилги баёзидан ўрин олган:

Ўқинг ашъори бикру фикрни айланг тасарруфким,

Аторуд ташласн кўлдин қаламни кўкда ҳайратдин, -

мисралари мана шундай фикрга келишимизга асос бўла олади. У замондош шоирлари олдига фикрни ўзгартирадиган, қотиб қолган тафаккурларни ислоҳ қиладиган мутлақо янги – бокира бир шеър ёзиш талабини кўяди.

Камийнинг ижодий мероси аввало, ўз баёзлари ва шахсий архивидаги кўлёзма варақлар шаклида бизгача етиб келган. Қолаверса, кейинчалик тузилган кўлёзма ва тошбосма баёзлар ҳамда ўз даврида чиққан баъзи газета ва журналлар ҳам шоир адабий меросининг асосий манбаларидан бўлиб ҳисобланади.

Камий ижодиётининг асосий қисмини ишқий лирика ташкил қиладди. Хўш, шоир луғутида ишқ нима? Буни биз:

Ишқдир оламда бир роҳатфизой комил асар,

Мабдаи айни сиришку мазҳари охи шарар, -

Мисраларидан англаб олгандек бўлимиз. Унинг наздида ишқ барчани хайратга солувчи бир “комил асар”. Кўз ёшининг манбаи ҳам у, ўтли оҳнинг мазҳари ҳам у. Айнан мана шу ерда азалий ва абадий ишқнинг табиати

очилгандай. Шундай ишқ эгаси бўлмаган инсон – инсон эмас. Шунинг учун ҳам камий:

**Дилеким, онда йўқдур оташи ишқ
Ки, андин шамъ ила парвона яхши, -**

дейди. Табиий, ишқ ҳар бир ошиқ қалбида бир бор янгиланади. Унда янги кечинмалар уйғотади, оҳорли туйғулар туғдиради. Бунга ўша ошиқнинг маъшуқаси, унинг феъл-атори, ўзига хосликлари сабаб бўлади. Камийнинг ҳам шеъриятда ўз ишқий олами ва ўз маъшуқаси бор. Бу ёр ҳам ўзига хос суврату сийратга эга. У хусну малоҳатда шундай гўзалки, наққош Моний кўрган замон хайратдан қотиб, чизиб турган сувратини ҳам чизолмай қолган.

Хуллас, Камийнинг ишқий шеърияти, нафақат севимли ёрнинг суврату сийрати, балки ҳижронзода шоир қалбининг сўнгсиз изтиробларихасрату аламларининг ҳам бадийий инъикосидир. Айни шоирона қалб эгаси эканлигига ҳам гувоҳлик беради.

Камийнинг маърифатпарварлик шеърияти гимназияни таништирувчи шеърлари билан бошланди. Бу жиҳатдан у Фуркат мактабининг давомчисига айланган эди. Лекин, шоир ижодида кейинчалик услубий ўзгаришлар юз берди. У, асосан, миллий мадрасаларимизнинг толиби илмларини илмга чакирувчи даъваткорона руҳ олди. Камийнинг “Дар таърифи тавсифи илм...”, “Аё, эй, мулла Фозилжон қори”, “Ҳар маконда бўлсанг, эй хоним, фароғат бирла бўл” шеърлари мана шулар жумласидандир. Шоир мазкур шеърларида илмни тарғиб қилар экан, унга икки дунё саодатининг калити деб қаради:

**Обрўйи дину дунё илмдур, бешакку райб,
Касби илм эт, икки дунёда саодат бирла бўл.**

Камий назарида инсонни эътиборли қиладиган ҳам, уни бахту иқболга, молу давлатга етиштирадиган ҳам илм. Унингча инсон молу дунё, наслу насабига қараб эмас, айнан илму одобига қараб азиз ва шарафли саналади:

**Азизлик сонмангиз молу насабдур,
Шараф ҳосил этган илму адабдур.**

Шоир “Дар таърифу тавсифи илм” шеърини “Толибони илма дастурул-амал” деб атаган эди.

Камий ҳаётининг сўнгги йилларига қадар маърифатга чорловчи шеърлар ёзди, мактаб-маориф ишларига фаол қатнашди. Ҳатто кутубхоналар ташкил қилиш ва мактаблар очишда зўр фаолият кўрсатганлиги ҳақида маълумот бор.

Камий шеърларида чархнинг “равиши каж”лигидан то золим подшоҳнинг зулмигача, очлик йилларининг “суубату алами”дан Февралнинг суруригача, Октябрнинг “ранжу зулми”дан бошлаб Туркистон мухториятини қонга ботирган большевикларининг “феъли бад”игача ўз ифодасини топган.

Шоирнинг мана шундай шеърларидан бири “Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар” деб бошланадиган мухаммаидир. Муҳаммас 25 мисрадан иборат бўлиб, золим шоҳни зулмдан сақланишаг чакирувчи қуйидаги мисралар билан бошланади:

**Алҳазар, эй шоҳи золим, алҳазар,
Раҳм кун бар холи мазлумон нагар,**

**Ин суҳан хуш гуфт он неку сар:
Оҳ урса пиру зан вақти сахар,
Бўлғай андин юз туман зеру забар.**

**Хоҳ фармонингда бўлсун баҳру бар,
Хоҳ бўлсун санда жамъи молу зар,
Бас, керакдур зулмдин қилмоқ хазар,
Оҳ урса пиру зан вақти сахар,
Бўлғай андин юз туман зеру забар.**

Шеър мана шундай руҳда давом этади. “Шоҳи золим”ни “нотавонлар ҳолидан хабар” олишга чақиради, “афтодалар”нинг “Ҳақ жанобиға ниёз айлаб” оҳ уришларидан, оқибатда эса бутун молу давлати “зеру забар” (остун-устун) бўлишидан огоҳ этади. Худди шу пайтлар мазлум Туркистон бир золим подшоҳ – Александр ИИИ нинг зулмидан қон ютмоқда эди. Асрлар давомида ўзига бек бўлиб яшаган ва аждодларнинг қайноқ қонлари томирларида жўш урган бу юртнинг фарзандлари ҳали-ҳали мустамлакачиликнинг ҳақоратомуз сиёсатига кўниқолмай келаётган эди. Шундай ҳар жой-ҳар жойда, тез-тез зулмга қарши кўзғалонлар кўтарилиб турди. Уларнинг энг даҳшатлиларидан бири 1892 йили камийнинг кўз олдида юз берди. “Вабо кўзғалони”, “тошотар воқеаси” номлари билан тарихга кирган бу Тошкент кўзғалонида юзлаб маҳаллий халқнинг қони тўкилди, ўнлаб йўлбошчиларнинг боши кетди. Камийнинг мазкур мухаммаси мана шу қирғиндан кейин жабрдийда халқнинг Александр ИИИ га, мастамлакачилик сиёсатига нафрати ўлароқ дунёга келган эди.

1895 йили Русия императори вафот этди. Шу муносабат билан “Туркистон вилоятининг газета”да Камий қаламига мансуб таърих-марсия чоп этилади. Шўро адабиётшунослги узоқ йиллар шоирни “оқ подшонинг маддоҳи” деб қоралаб келди. Лекин марсия мазмунига эътибор берсак, бу даъвога бутунлай тескари ҳолатнинг гувоҳи бўламиз. Келинг, матнга диққатни қаратайлик:

**Тааммул билан боқсоқ, дарҳақиқат,
Қани Искандару Доро била Жам?**

**Қани Кайхисраву Кайковуас, Баҳман,
Қани Афросиёбу Золу Рустам?**

**Қани Баҳром – ҳафт илмини олғон,
Қани Қайсар, қани Фағфури чин ҳам?**

**Қани Хисрав, қани Парвизу Хурмуз,
Қани Нўширавони одил, мукаррам?**

**Келиб ҳар бирлари навбат-банавбат
Муаххар кетди, баъзиси муқаддам?**

**Бирлурмисиз қаён борди бу бари,
Бўлинг огоҳ эй авлоди Одам.**

**Ажал соқийсидин нўш айладилар,
Фанонинг шарбатин бари, ба ҳардам.**

**Жаҳонни сар-басар тасхир айлаб,
Александр Александрович ҳам.**

Демак, камий айтмоқчи, тарихда дунёни сўраганлар кўп эди. Уларнинг бари кетди. Қай бири олдин, қай бири кейин, барибир “ажал соқийси”нинг шарбатидан “нўш айладилар”. Худди шунингдек “Александр Александрович ҳам”. Демак бу бевафо дунёдан барча кетишга мажбур. Камий айтмоқчи: “Бале, хали ҳамма шундоғ бўлғай, агар шоҳу ва гар бўлғай гадо ҳам”. Унда шоҳликдан нима маъни? Бутун дунёни забт этса-ю, бу дунёдаги барча “молу дирҳамларини” тўплаб, уларнинг манфаати тегмайдиган бошқа бир дунёга кетаверса. Ундан нима қолади. Камий бунга “Валекин қолғуси бир номи неку”, - дейди. Демак, фақат яъши номгина қолиши мумкин. Шоир бунинг исботи сифатида: “гувоҳи одил эрмасму бу сўзга, Бири Нўширавони бири Ҳотам”, - деб Нўширавоннинг одиллиги-ю, Ҳотамнинг саховатпешалигини ибрат қилиб кўрсатади:

**Керак эркан тариқи адл тутмак,
Олиб ибрат карам-ла, шоҳи олам.**

Шоир “керак экан” деб поэтик синтаксисда ўтган замон формасини танлади. Чунки бу дунёдан ўтган Александрга айтаётган эди. Камий давом эттириб:

**Қаю шоҳ бу сифатга муттасиф йўк,
Эшитгай то қиёмат таъни ила зам, -**

Дейди. Дарҳақиқат, қайси шоҳ одиллик сифати билан сифатланмаган бўлса, у қиёматга қадар таънаю дашномга қолади. Умуман шундай. Лекин, бу Александр ИИИ га қарата айтилаяпти. Устига устак бу марсия Шарқ шеърятининг поэтик усулларидадан нача-мунча хабардор бўлган Н.Осьроумовнинг фармойишига кўра, унинг газетаси учун ёзилган. Мана шундай бир ҳолатда Камийнинг ўрис подшосининг золимлигию, унинг адолатсизлигини бунданда ошкорроқ айтиши мушкул эди.

Камийнинг юқорида тўхталганимиз бир подшоҳ ҳақидаги икки шеъри қай вазиятда ва қай услубда ёзилишидан қатъи назар Туркистон халқи устига ёғдирга зулму бедодликларини ошкор этади.

Камий ижтимоий шеърларининг бир қисми замона ва аҳли замондан шикоят тарзида ёзилган. Шоирнинг “Мукаррар ҳар киминг бўлса камоли”, “Ал-амон...”, “Ё раб, замона халқи...”, “Яхши”, “Эй сабо, кел...”, “Бир майхўр йигит хусусида” каби шеърлари мана шундай асрлар сирасига киради.

Хуллас, Камий ижтимоий мавзудаги шеърларида мумтоз шеърятнинг қай бир усулидан фойдаланмасин, мустамлакачи подшоҳнинг, истибдод тузумининг зулму бедодликларини фош этди. Хурриятни баралла олқишлади. Миллий давлатчилигимизга раҳна солганлардан қаҳру ғазабини яшира олмади.

Буларнинг барчаси шоирнинг нақадар истиқлолни кутиб яшаганлигидан далолат беради.

Камий ижоди Миллий уйғониш даври адабиётининг ҳар икки даврига дахлдор. Унинг шеърлари янги маърифатпарварликдан миллат қайғуси ва унинг муаммоларини кўтариб чиққан миллий наволар, бевосита Истиқлол ғояларигача бор.

Камий шоир сифатида шеърятда анъана давом эттиришга, унинг давомийлигини таъминлашга ҳам алоҳида эътибор берди. Бой мумтоз шеърятимизнинг жанрларидан, услуб ва усулларида санъаткорона фойдаланди. У замондош шоирлари олдида миллат тафаккурини ислоҳ қиладиган шеър талабни қўйди. Ўз ҳам шундай шеърлар ёзишга ҳаракат қилди.

9-маъруза

**Миллий ва ижтимоий курашлар даври адабиёти
(XX аср 1 чораги). Исмоилбек Гаспиринский ижоди. Маданий-адабий
ҳаёт. Туркистон мавзуси. Адабий-эстетик қарашлари (2 соат)**

Маъруза режаси:

1. Миллий ва ижтимоий курашлар даври адабиёти
2. Исмоилбек Гаспиринский – Русия жаҳидчилик ҳаракатининг раҳнамоси сифатида
3. Исмоилбек Гаспиринскийнинг ҳаёти йўли
4. Исмоилбек Гаспиринский ва унинг “Таржимон” газетаси

Адабиётлар:

1. Б.Қосимов. Исмоилбек Гаспирали. Т., 1992
2. Давлат Нодир. Исмоилбек (Гаспирали). Анқара, 1988 (туркча)
3. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Т., 2002
4. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004

Таянч атамалари

1. Манифест сўзи изоҳи
2. Рус-тузем мактаблари ҳақида тушунча
3. “Тарбияи атфол”, “жамияти ҳайрия” жамиятлари ҳақида маълумот
4. “Иттиҳод ва тараққиёт”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” ташкилотлари
5. Ассимиляция сўзи изоҳи
6. Тавҳиди тил, тавҳиди дил ҳақида тушунча
7. “Оврўпа маданиятига бир назари мувозана” рисоласи ҳақида маълумот
8. “Доруф роҳат мусулмонлари” ҳақида тушунча

Назорат саволлари

1. Миллий ва ижтимоий курашлар даври адабиёти неча қисмни ўз ичига олади?
2. Рус-тузем мактабларига муносабат неча хил эди?
3. Жаҳидлар қанча жамият туздилар ва уларнинг вазифаси қандай эди.
4. Биринчи газета қачон ким томонидан чиқарилган?

Мазкур давр хронологияга кўра икки қисмни ўз ичига олади: 1. 1905-1917 йиллар. 2. Ундан 20-йиллар охиригача

1905-1917 йилларда Россия ва жаҳон тарихида юз берган бир қатор муҳим сиёсий воқеалар Туркистон ижтимоий-маданий ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатди. Чунончи, 1904 йилда бошланган рус-япон уруши ва Россиянинг енгилиши, 1905 йилда мамлакатда юз берган ҳукуматга қарши ғалаёнлар ва буларнинг натижаси ўлароқ подшо Николай II нинг барча фуқароларга, шу жумладан, тобе миллатларга сўз, матбуот, виждон эркинлигига ваъда этувчи 17 октябр Манифестини эълон қилишга мажбур бўлиши, Биринчи Жаҳон уруши ва туркистондаги мардикорлик воқеалар, 1917 йил, феврал, октябр ўзгаришлари, ниҳоят шу йили 27 ноябрда Туркистон мухториятининг эълон қилиниши ва хоинона қонга ботирилиши каби оламшумул ҳодисалар муҳим аҳамиятга эга бўлди. XX аср боши ўзбек адабиётида бу воқеаларнинг акс садосини сезмаслик мумкин эмас.

XX асрнинг 20-йиллари эса эски мустамлака тузумидан янгисига, социалистик диктатурага ўтиш даври бўлди. Ўтиш даврида ҳамиша муайян эркинликларга имкон қолади. 20-йилларнинг биринчи ярмидаги қизгин адабий-маданий ҳаракатчилик ва Фитрат, Қодирий, Чўлпон ижоди мисолида янги адабиётнинг энг сара намуналарининг худди шу даврда майдонга келиши бежиз эмас. Бинобарин, янги адабиётнинг шаклланиш ва тарққиёт босқичларини тўғри англамоқ учун даврнинг энг муҳим ҳодисалари ва унинг заминида юзага чиққан ижтимоий-маданий манзарасига бир кўз ташлаш лозим бўлади.

Россияда миллионлаб мужикларни кўчириб келтириб, маҳаллий халқдан тортиб олинган серҳосил ва унумдор ерларга жойлаштириш авж олди. Ўлка мустамлакачиликнинг шафқатсиз тартиблари билан идора этила бошланди. Маориф ва ижтимоий соҳаларда эса исломни бузиш, ерли халқни руслаштириш давлат сиёсати қилиб белгиланди. Ушбу мақсадни кўзда тутувчи давлат қарамоғидаги рус-тузем мактаблари кўпайиб борди. Бу мактаблар тубжой болаларга дастлабки таълимни бериш, гўдаклигиданоқ ақлу фикрни жиловлаб олишни кўзда тутарди. Рус-тузем мактабларига муносабат ерли зиёлиларда икки хил эди:

6. Ҳамкорлик қилувчилар (Саидғани саидазимбой ўғли, Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов)
7. Рад этувчилар (И.Гаспиринский, З.Валидий, М.Чўқаев)

Маҳаллий мактаблар эса хусусий бўлиб, уларга кўплаб тўсиқлар кўйиларди. Айниқса, Исмоилбек Гаспиринский бошлаб берган замонавий усули жаҳид мактабларига мустамлака ҳукумати қаттиқ турди. Шуларга

карамай, маҳаллий зиёлиларнинг жасоратлари туфайли янги мактаблар очилаверди. Маълумотларга қараганда, 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич, иккита ўрта “усули жаид” мактаби бўлган.

Исмоилбек Гаспиринский Русия жаидчилиқ ҳаракатининг раҳнамоси эди. Туркистонда XIX асрнинг охиридан кўзга ташланган янгиланиш ҳаракатлари кўп жиҳатлари билан шу номга, унинг “Таржимон” газетасига келиб боғланарди. Ва ушбу даврдан эътиборан XX асрнинг 20-йилларига қадар фаолият кўрсатган бирор туркистонли зиёли йўқки, бу номни четлаб ўтган бўлсин. Шу сабабли, унинг ижодий фаолияти ва айниқса, маслак-интилишлари билан танишиш Туркистон жаидчилиғи ва жаид адабиётининг шаклланиш ва ривожланиш босқичларинигина эмас, умуман мазмун-моҳиятини англашда, йўналишларини белгилашда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Бу ном юз йил муқаддам туркий дунёдаги энг машҳур ном эди. Уни қашқардан лондонгача, Санкт-Петербургда Бомбейгача билар эдилар. У чиқарган “Таржимон” газетасининг 1908 йилдаги 25 йиллик тўйида хитойнинг “Таранча”сидан табрик телеграммаси келган. 1910 йилда эса Франциянинг энг эътиборли журналларидан “Ревю дю монде мусулман” унинг миллат олдидаги буюк хизматлари учун номзодини “Тинчлик борасидаги Халқаро нобель Мукофоти”га тавсия қилган ва буни хорижий мамлакатлардаги жуда кўп матбаот органлари қўллаб қўвватлаб чиққан эди.

У вафот этган 1914 йилнинг 11 сентябрида машҳур Наримон Наримонов ёзади: “Миллат Исмоилбек каби қаҳрамонларни унитса, ўз ҳаётини барбод этажакдир”. (“Янги дунё”г., 1991 й., 11 сон). Бу баландпарвоз гап эмас. Далил-тарих. У тириклигидаёқ миллатнинг отаси, раҳнамоси деган ном олди. Унинг энг катта хизмати Русия сарҳадида яшаб турган, лекин замоннинг зайли билан бир-биридан узоқ тушган (тўғрироғи, узоқлаштирилган) ва бегоналашиш даражасига етган туркий халқларни бир-бирига танитди.

Исмоилбек шарқ халқлари маънавий ҳаётида, хусусан, мактаб-маорифида чинакам инқилоб ясаган, “усули жаид” номи билан тарихга кирган “усули савтия”ни бошлаб берди. XX аср Шарқининг энг машҳур, энг тараққийпарқар ҳаракатчилиғига – жаидчиликка асос солди.

Исмоилбекнинг ота-боболари Ялта-Алқхупка йўлида жойлашган Гаспра қишлоғидан. Исмоилбек тахаллус-насабини шундан олди. Бироқ у кўпроқ “Гаспиринский” номи билан шуҳрат қозонди. Илк ўзбек матбуотида у “Гаспиринский” деб берилди. Исмоилбек Гаспрадан унча узоқ бўлмаган, тўрт томони тоғлар билан ўралган Ажикўй (овчи қўй-овчилар қишлоғи)да 1851 йилнинг 21 мартада – қутлуғ наврўз кунда таваллуд топди.

Отаси Мустафобей Кавказ ва Қримнинг генерал губернатори князь Воронцовга таржимон бўлиб ишлаган, садоқатли хизмати учун 1853 йилда поручик унвони мушарраф бўлган, дворян мартбасига кўтарилган. Лекин кўп ўтамай, Қрим уруши бошланди. Оила Боқчасаройга кўчиб келди. Исмоилни 8 ёшида боқчасаройлик Ҳожи Исмоилнинг эски мактабига берадилар. 10 га кирганда эса отаси Мустафобек онаси Фотиманинг эътирозларига қарамасдан, Окмачит – Симферополдаги губерния гимназиясига олиб боради. Унда икки йил ўқигач, Воронеж (Ёл Кермон)даги офицерлар ҳарбий ўқув юртига ўтади.

Ўн уч ёшида москвадаги Милютин гимназиясига ўқишини кўчиради. 1868 йилда Исмоилбек Москвадаги ўқишини битириб, Бокчасаройга қайтади. “Занжирли” мадрасасида рус тилидан дарс бера бошлайди. Д.И.Писарев, Н.Г.Чернишевский асарлари билан яқиндан танишади. Ўқиш-ўрганиш иштиёқи уни 1872 йилда Францияга бошлаб келади. вена, Мюнхен, Штутгартда бўлади. Парижда И.С.Тургенов билан учрашади. Унга ассистент-котиб бўлиб ишга киради. Французчани мукаммал жгаллайди. “Эълонлар

Идорасида таржимонлик қилади. Машҳур Сорбонна университетига ўқишга қатнайди. Ниҳоят 1876 йилда Бокчасаройга қайтиб келади ва “занжирли”да рус тили ўқитувчиси сифатида ишини давом эттиради. Шу йили уйланади. Бироқ улар узок яшай олмайдилар, ажралиб кетадилар.

Исмоилбек шаҳар бошлиғи вазифасига (1878-1884) сайланиб, бокчасаройни обод қилишга киришади. 1882 йилда машҳур Қозон татарларидан миллионер Акчуриннинг кизи Зухрахонимга уйланади. Улар йигирма йил бахтли турмуш қилдилар. Олти фарзанд тарбия этдилар. “Улардан Дилорахоним ва Исмоил соғ-саломатлар. Тошкентда яшайдилар”, деб хабар берган эди “Йилдиз” журнали (1990, 1 сон, 113-бет), 1990 йилда.

Гаспиринский шаҳар бошлиғи бўлиб узок қола олмайди. Шаҳар Думаси аъзолари Исмоилбекни шаҳар пулини “кўчаларни ёритиш, аҳолига тиббий ёрдамни кучайтириш” каби аллақандай “фойдасиз” ишларга сарф қилаётганини кечира олмадилар. Истеъфога чиқишга мажбур этдилар.

У эса, ўз ишида давом этди. 1881 йилда “Русия мусулмонлиги” китобини эълон қилди. Унда кўтарилган энг муҳим масала русиянинг ўз мусулмон фукароларига муносабати масаласи эди.

“Сўнгги йилларда русиянинг Шарқдаги буюк маданийлаштирувчилик хизмати ҳақида тез-тез ўқишга ва эшитишга тўғри келмакда, - деб ёзади гаспиринский ушбу асарида. – Хўш, бу хизмат нимада намоён бўлиши керак? Наҳотки, унинг маъноси қозини уезд бошлиғига, ноибни приставга, бекликни областу губернияга, ушрни тан соғлиғи-ю яна бошқа “бер-бер”ларга, ипак тўну бешметни дворянлик ёқасига алмаштириб қўйишдан иборат бўлиб, бошқа қилинадиган иш қолмаган бўлса?”

Гаспиринский “Русиянинг Шарқдаги маданийлаштирувчилик роли”га мана шундай танқидий қарайди ва у саволга салбий жавоб беради. Уни аксинча, илм-маърифатдан узокда сақлаб келаётганликда, мусулмонларнинг тилини, динини, турмуш тарзини бузишда айблайди.

Бир томондан миллатни маҳв этиб келаётган жаҳолат, иккинчи ёқдан чор ҳукуматининг изчил, режали руслаштириш сиёсати. Русиядаги мусулмонларнинг тақдири қандай бўларкан?

Исмоилбек мана шу саволга жавоб излайди. Унингча, Русиянинг тобе миллатларга муносабатида 2 йўл турибди: 1. Ассимиляция (руслаштириш). 2. Ҳамкорлик. Биринчи ҳолда мустамлакага, миллат тараққиётига ҳеч қандай йўл берилмайди, у тўла руслаштириб бўлингач, вакиллари мамлакат идора ишларига жалб қилинадилар. Иккинчи ҳолда, унинг миллий тараққиётига имкон яратилади, тегишли даражага кўтарилгач, ҳукумат ишларига тортилади.

“Русия мусулмонлиги” рисоласи шулар ҳақида эди.

Китоб босилиб чиқиши билан великорус шовинистларининг қаттиқ қаршилигига дуч келади. Айниқса, мусулмонларнинг мактаб-маорифини миллий асосларда қуришлари лозимлиги – миллий мактаб ҳақидаги ёкмади.

Буни у биларди. Москвада Милютин гимназиясида ўқиб юрган пайтлари ўриспарастлиги билан донг қозонган М.Н.Катков билан бу масалада кўп тўқнашган эди. Унинг муҳаррирлигида чиққан “Московские ведомости” газетаси билан “Русский вестник” журналини мунтазам ўқиб борар эди. Унинг нуқтаи назари Тошкентда Н.Остроумов ва М.Муропиев, Қозонда Н.Ильминский билан айна бир хилда эканлигини яхши биларди.

Вазиятни ўзгартириш учун уни олдиндан англаиш керак. Бунинг учун эса минбар зарур. “Таржимон” мана шундай зарурат туфайли юзага келди: “Бир бечора фақирни кўрсак ачинамиз. Ўлаётган бечорани кўрсак, юрагимиз изтиробдан оғрийди. Ҳатто бир ҳайвоннинг қийналиши раҳмимизни келтиради. Лекин бир эмас, минглаб кишиларнинг, бутун бир халқнинг жаҳолатдан мислсиз қийналаётганини кўрмаймиз...”

Газетанинг дастлабки сонларининг бирида шундай сўзлар бор эди. Ба жасоратли садо ўша пайтлари жуда ҳам зарур эди.

“Бугундан бошлаб умумий тил устида кураша бошламоқ, мактаблар учун дарсликлар, ўқув китоблари, луғатлар тайёрламоқ керак”, - деб ёзади гаспиринский “Таржимоннинг” 1907 йил 42-сонида босилган “Дўстларимга” номли мактубида.

Буларнинг ҳаммасининг боши миллий онг, хусусан, миллий маориф бўлади.

Мамлакатимизда сонига нисбатан озчиликни ташкил этувчи армани, гуржи, латишларни қаранг, қанчалар илгарилаб кетдилар. Финляндия ва Польша мустақилликни олишгача етдилар. Иқтисоди ҳам жойида. Керакли нарсаси бор. Ҳаммаси миллий онгдан, миллий тил, адабиётдан.

“Миллатнинг икки асоси бор: тил бирлиги, дин бирлиги. Миллатнинг ўзлигини йўқотиш учун шуларнинг биттаси бузилиши кифоя”, дейди Гаспиринский.

1885 йилда Истанбулдаги Абузиё матбаасида Исмоилбек Гаспиралининг **“Оврўпа маданиятига бир назари мувозана”** (Европа маданиятига бетарафона бир назар. Рисола бир оз қисқартиришлар билан “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” ҳафталигининг 1996 йил 4-сониде (26 январ)да босилган) деган кичкина рисоласи босилиб чиқди. Европа ўз тараққиётининг ҳадди аълосида турган, европа турмуш тарзи дунёнинг барча мамлакатларига ўрнак ва тимсол тutilган бир пайтд Россияда қолоқ бир юртнинг қайси бир бурчагидаги бир мусулмон дунёнинг тараққийпарвар аҳли орасидаги ҳукмрон нуқтаи назарига эътироз билдирди. Бугунги Европа маданияти Қадимги Рим цивилизацияси асосида майдонга келгандир. Қадим Рим салтанати эса маънавий-ахлоқий чириганлиги учун барбод бўлган. Бинобарин, “Румолилар асир этлари билан ҳовузларда боқилган балиқларга тўймасдан қандай қулаган бўлсалар, уларнинг фарзандлари бўлган оврупалилар ҳам бутун дунёнинг меваларига тўймайдилар”, - деб ёзади Гаспирали.

Қадим Рим салтанати деганда бугунги ўқувчининг кўз олдига бир тўда тўраларнинг кўнглини олиш учун ўлим билан курашга чиққан гладиаторлар, машҳур Спартак келади. XIX аср эса, Европа колониализмининг гуллаган даври эди. Китоб чоп этилган 80-йилларда оқ подшонинг севимли генерали Скобелев олис Хуросоннинг Кўктепа қалъасини қонга ботириб, марви шоҳжаҳонни ишғол этган эди. Румолиларнинг XIX асрдаги фарзандларининг бутн дунёнинг меваларига тўймасликлари шундан. Муаллиф фикрича - XIX аср Европа маданияти билан қадим Рим маданияти моҳиятан бир хил. Қуроллар, усуллар, ўрнаклар ўзгарган, холос, натижа ва самара эскича.

Рисолада асосий эътибор “янги дунё” маданиятининг маънавий-ахлоқий жиҳатларига қаратилади. Ворисийликка, оталар ва болалар масаласига тўхталади. Болаларнинг (социалистларнинг) ўз оталари (капиталистлар)ни рад этишларида катта маъно кўради. Айни пайтда, болаларнинг адолат ҳақидаги тушунча ва фикрлари адолатсизликлар билан тўла эканлигини очиб ташлайди. Унингча, олдинги ҳар икки маданиятнинг асосий нуқсони шундаги унда ҳаққоният йўқ. Ислондаги ҳаққоният йўқ.

Рисолада Европа илм-фани билан ислон ахлоқининг ҳамкорлигида майдонга келадиган янги умуминсоний маданият масаласини кўтади.

Хўш, ислон маданияти қандай маданият? У нимани кўзда тутди? Европа маданияти шарҳидан кейин бунинг изоҳига ҳам зарурат туғилган кўринади. Ҳар ҳолда Исмоилбекнинг “Маданияти Ислония” номи билан бир китоби пайдо бўлди ва қисқа муддатда 2 марта чоп этилди. Маданият, унингча, кишиларнинг турмуши, иш фаолияти, касб-хунарга муносабати билан белгиланади ва уларни тахминан 3 га (ваҳший, ярим ваҳший, маданий) бўлади.

Гап шундаки маданият ҳеч қачон ёлғиз бир миллатга ёхуд мамлакатга тегишли бўлиб қолмайди. Турли сабаб ва шароитга кўра бирида озроқ, иккинчисида кўпроқ ёхуд бирида бир, иккинчиси бошқа жиҳати нисбатан фарқли ривожланиши мумкин. Замонида Европа кийим нималигини билмай, мол терисига ўраниб юрган пайтларда Осиё пахта-ипак матоларини танлаб киярди. Ҳозирда от-эшак, қайиқ билан ўн кунда юрадиган йўлни Европа темир йўл ё параходда бир кунда босиб ўтади. Бу маданият даражасининг самараси. Айни пайтда, у бутун инсониятникидир, - дейди муаллиф.

Кимки бу йўлда хизмат қилса, инсониятга хизмат қилган бўлади. Шу жиҳатдан, мусулмон олами инсониятга нима берди? Умуман унинг хизмати борми?

Исмоилбек шундай савол қўяди ва “Ҳам бордир, ҳам кўпдир” деб жавоб беради. Шундан сўнг икки муҳим масалага аниқлик киритади.

9. Ислон маданиятининг биргина араб маданиятидан иборат эмаслиги. Ислон маданиятини ёлғиз араблар яратмадилар. Унда турк, форс, ҳинд ва бошқа қавмларнинг ҳам улуши бор.

10. Ислон маданиятининг антик ва ҳозирги Европа маданияти билан ўзаро муносабати масаласи

Бу жиҳатдан Исмоилбекнинг “Туркистон уламоси” китоби муҳим.

Ушбу китоб 1900 йилда Бокуда босилди. Муаллиф “Ноширдан бир сўз”да “Оврупада улум ва фунун бик оз мунташор ўлан бир замонда

Туркистон қитъасинда ақлий ва нақлий илмларга чолишмоқда эмишлар”, - деб изох берган.

Гаспиринский замондошларини кўхна Туркистонинг юздан ортик уламози билан таништирар экан, уларни саҳни кенг гулшандан саралаб олинган бир даста сул сифатида тақдим этади, ўлкани нодир истеъдодларга бениҳоя бойлигини таъкидлайди. Китоб ўн фаслга бўлинган. Дастлабки фаслда машҳур Баҳовуддин Нақшбанд билан бошланади. Сўнгра нажмиддин Кубро, Абдухолик Ғиждувоний, Абулайс Самарқандий, Ҳусайн воиз Кошифий, Замахшарий каби буюк уламоларнинг асарларига алоҳида-алоҳида тўхталиб, уларга ижобий фикрлар билдиради.

Китобдаги фисллардан бири “улуми адабия” вакилларига бағишланган бўлиб унда Жавҳарий, Саккокий, Абу Абдулло Термизий, Ришидиддин Ватвот ҳақида маълумот беради.

Навбатдаги фасл “соҳиби девон машоҳири шуаро” (девон тартиб этган машҳур шоирлар) ҳақида. Унда Амир Хисрав Дехлавий, Зоҳир Фаробий, Шавкат Бухорий, Паҳлавон Маҳмуд ҳақидаги фикрлари, Лутфий ҳақида ҳам айрим қадлар учрайди. Муаллиф Алишер Навоий ва унинг адабий муҳити ҳақида кенг тўхталган.

Фаслнинг энг диққатга сазовор жойларидан бири Ойшайи Самарқандий, Меҳри Нуржаҳонбегим, Лола хотун, Асимий, Иффати ва Дўхтари Қошғарий – жами 7 “турк шоираси” ҳақидаги фикрлардир.

“Туркистонда етишган ҳукамо (ҳакимлар) ва аттибо (табиблар)” фасли ибн сино билан очилган. Гаспиринский уни “дохий” деб атайди. Тил билимини юксак баҳолайди. Фаслда бундан ташқари яна 11 ном келтирилган. Булар машҳур Фаробий, сабзаворий, Марвий, Самарқандий, балхий, Абдурахмон ал-Марзуи, Гургоний, шариф Шарафиддин ва маданияти исломиянинг буюк вакилларида бири Абул аҳмад бин Табиб Саруший кабилардир.

Алжабр асосчиси Ал-Хоразмий, Нилнинг сувини ўлчайдиган “миқёсул-жадид” асбобини яратган Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Мирзо Улуғбек, Али қушчи, Ғиёсиддин Жамшид – жами 12 киши “нужум, ҳайъат ва риёзия уламози” сирасига киритилган.

Гаспиринскийнинг фикрича, аҳволни тузатмоқ учун уч нарса керак:

1. Миллий фикр. 2. Миллий тил. 3. Миллий маориф. Миллий фикр биринчи навбатда миллат бирлиги фикридир. Тил ягона адабий тил масаласидир. Миллий маориф она тилдаги таълим-тарбияни йўлга қўйишдир.

Исмоилбек 1893 йилда Туркистонга келади. Бухоро амири Абдулаҳодхон билан қримда учрашган эди. Самарқандлилар “усули савтия” ғоясини яхши кутиб оладилар. Тезда “усули жадид” йўлга қўйилиб, иш бошланади. Исмоилбек Шаҳрисабзга кетади.

Исмоилбекнинг иккинчи сафари 1908 йилга тўғри келади. Сафар тафсилотлари “Бухорода на кўрдим?” сарлавҳаси остида “Таржимон”нинг ўша йилги сонларида (47,50,57-59,64,78) босилган.

Исмоилбек бадий иқтидорга ҳам эга эди. Унинг “Фарангистон мактублари” (1887), “Дорур-роҳат мусулмонлари” (1889), “Судан мактублари”

(1889), “Хотинлар ўлкаси” (1890), “Гулбобо зиёрати” (1908), “Арслон қиз”, “Кун туғди”, “Ивн ва Сулаймон” (1897), “Балойи ислом” (1905), “Муколамайи салотин” каби кўплаб насрий асарлари бор.

Хулоса қилиб айтганда, И.Гаспиралининг ҳаёти ва сермазмун фаолиятини туркистонсиз, унинг тарихи ва тақдири ҳақидаги ўйларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Улуғ мутафаккир Туркистон халқларининг бой маънавий меросини русия мусулмонлари борасидаги янгилашиш ва ислохотчилик ҳаракатлари учун маънавий омил деб билади. Айти пайтда, бутун вужуди билан ҳам нажот йўлини излайди ва буни янгилашда ислохотни кўради. Шунга кўра унинг қарашлари ҳам Туркистон билан теран боғланган эди. Шу сабабли, бу фикр қарашлар Туркистонда акс-садо топдигина эмас, туркистонлик тараққийпарварлар учун дастурамал вазифасини ўтади.

10-маъруза

Маҳмудхўжа Бехбудий. Абдулла Авлоний ижоди. Жади́дчи́лик ҳаракатлари. Ижодий мероси. Публицистик-педагогик асарлари.

Адабий-эстетик қарашлари (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Бехбудийнинг ҳаёт йўли
2. Бехбудий театр ташкилотчиси
3. Бехбудий ва матбуот
4. Бехбудий дарсликлар муаллифи
5. Бехбудий маърифатчи ва сиёсатдон
6. Бехбудий ижодининг истиқлол йилларида ўрганилиши

Адабиётлар:

1. Бехбудий. Танланган асарлар. Т., 1998
2. Б.Қосимов. Маслакдошлар. Т., 1994
3. Ш.Турдиев. “Падаркуш” ғожеаси ҳақида. Шарқ юлдузи журнали, 1989, 5 сон
4. Б.Қосимов. Бехбудий ва жади́дчи́лик. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси, 1990, 3-4-сонлар
5. А.Алиев. Маҳмудхўжа Бехбудий. Т., 1994
6. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Т., 2002
7. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004
8. Д.Алимова. Д.Рашидова. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий қарашлари. Т., 1998

Маърифатпарвар адиб, аллома ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистон жади́дчи́лик ҳаракатининг асосчиларидан бири. Ва XX аср ўзбек адабиётининг бошловчиларидан бири ҳисобланади.

Бехбудий ижоди ҳақида 20-йилларда С.Айний, Хожи Муин ибн Шукурулло, Лазиз Азиззодалар бир қатор мақолалар эълон қилишган. Бехбудий ҳақида 70-йиллардан бугунги кунгача эълон қилиниб келаётган Солиҳ Қосимов, Аҳмад Алимов, Наим Каримов, Сирожиддин Аҳмедов,

Шерали Турдиев ва бугунги ёш тадқиқотчилар Ҳалим Саид, Нормурод Авазов, Зебо Ахророва ишларининг барчасида асосан Хожи Муин маълумотларига таянади.

Унинг келтиришича (Хожи Муюн (1883-1942). Маҳмудхўжа Бехбудий. “Зарафшон” газетаси, 1923) Маҳмудхўжа Бехбудий 1875 йилнинг 19 январиди (ҳижрий 1291-10 зулҳижжа) самарқан яқинидаги Бахшитепи қишлоғида руҳоний оиласида дунёга келган. Отаси Бехбудхўжа Солиххўжа ўғли туркистонлик, Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан, она томонидан бобоси Ниёзхўжа урганчилик бўлиб, амир Шохмурод замонида (1780-1785) Самарқандга келиб қолган.

1894 йилда отаси имом-хатиблик билан шуғулланиб келган бехбудхўжа вафот этди. Ёш Маҳмудхўжа тоғаси Муҳаммад Сиддиқнинг тарбияси ва қарамлигида ўсиб ойнади. Араб сарфу навҳини кичик тоғаси Одилдан ўрганди. 18 ёшида қозихонада мирзалик қила бошлайди. Дарвоқе, Бехбудийнинг мактаб-мадраси ҳаёти ҳақида маълумотлар жуда кам. У дастлаб Самарқанд мадрасасида, сўнгроқ Бухорода таҳсил олди. Анъанавий мадраси илмини пухта эгаллаган Бехбудий 1915 йилда этнограф Г.Андреев саволларига жавоб берар экан, мадраса таҳсилини алоҳида тилга олгани маълум. Хуллас, анъанавий таҳсил, сўнг эса ўз устида кунт ва сабот билан ишлаш орқали у шариатнинг юксак мақомлари – қози, муфти даражасига кўтарилди.

1899-1900 йилларда Бехбудий бухоролик дўсти Хожи Бақо билан Ҳаж сафарига чиқади. (Хожи Муюн. Маҳмудхўжа Бехбудий. “Зарафшон” газетаси, 1923)

“1318 санаи ҳижрияси тавофи Байтуллоға Кавказ йўли ила Истанбул ва миср ал-Қоҳира воситаси-ла бориб эдим. Муддати сафарим саккиз ойдан чўзилиб эди” (Бехбудий. Қасди сафар, “Ойна” ж., 1914, 31-сон), - ёзади Бехбудий бу ҳақида. Сафар янги мактаб ҳақидаги қарашларини мустаҳкамлайди. Унинг ташаббуси билан 1903 йилда Самарқанд атрофида Ҳалвойи (С.Сиддиқий), Ражабамин (А.Шукурӣ) қишлоқларида янги мактаблар учун дарсликлар тузишга киришади. Кетма-кет унинг “Рисолаи асбоби савод” (1904), “Рисолаи жуғрофияи умройин” (1905), “Рисолаи жуғрофияи Русий” (1905), “Китоб-ул атфол” (1908), “Амалиёти ислом” (1908), “Тарихи ислом” (1909) каби китоблари пайдо бўлади. Маҳмудхўжа 1903-1904 йилларда Москва, Петурбургга боради, 906 йилда Қозон, Уфа, Нижни Новгородда бўлади булар саёҳат эмас хизмат сафарида эди.

Маърифат учун биргина мактаб ҳикоя қилмас эди. Замон дунё воқеалари билан танишиб бормоқ, миллат ва ватаннинг аҳволидан кундалик ҳаётидан огоҳ бўлмоқ керак эди. Бинобарин миллат учун шундай ойна керак эдики, унда ўз қабоҳатини ҳам, малоҳатини кўра олсин.

Мана шу эҳтиёж ва зарурият бехбудийни театр ва матбуот сари бошлади. Падаркуш шу тариқа майдонга келди. Бироқ унинг дунё кўриши осон кечмади. Бунга сабаб: биринчидан чор Туркистонни маърифат йўлига кириб, ўз ҳуқуқини танишидан маънфаатдор эмас эди; 1916 йилда Туркистон Гинерал Н.Р.Куропаткиннинг ўз кундалигида ёзган бугун жуда машҳур бўлиб

кетган “Биз туп жой халқни тарақиётидан, мактабдан рус ҳаётидан 50 йил четда тутдик” деган сўзларни эслаш кифоя. Иккинчидан, турғунлик ва тутқинлик туфайли авж олган жаҳолат, мутаассилик. “Кимники саҳнада кўрсанг онинг жасорати бу”, деб ёзган эди Тавалло бу бежиз эмас. Хуллас, 1911 йилда ёзилган падаркуш дираммаси 1913 йилда босили чиқади. Китоб жилдидаги “Бородина жанги ва русиянинг франсузлар босқинидан халок бўлишининг юблей санасига бағишланади” деган ёзув ва унинг Тифлис цензурасининг рухсати билан чоп этилиши шуни кўрсатадики, иш осон кўчмаган Пьеса босилиб чиққандан кейини ҳам саҳанага кўриш учун ҳам яқин бир йил вақт кетди. Муаллиф бу ҳақдаги хатларга жавобан кинояомуз: “Туркистонда идеал одам йўқки халқ учун ишласа. Бекор киши йўқки, театру саҳанасига чиқиб, “масҳабозлик” қилса”, деб ёзган эди.

“Падаркуш”-ўзбек драмачилигининг ҳамма яқдил эътроф этган биринчи намунасидир. Мутахассислар уни ҳам жанр, ҳам мазмунига кўра янги ўзбек адабиётини бошлаб берган бир асар сифатида баҳолайдилар. Муаллиф “Миллий фожиа” атаган, 3 парда 4 манзарали бу драма хажман жуда ихчам, мазмунан ниҳоятда содда ва жўн. У жаҳолат ва нодонлик, ўқимаган боланинг бузуқ йўлларга кириб, ўз отасини ўлдиргани ҳақида ҳикоя қилади. Орқа олдини ўйламаган бойнинг Тошмурад исмли ўғли бор. Ўғли ўқимаган. Бой атрофидагиларининг гапига кирмайди, ўғлини ўқитмайди, оқибатда у кўча безориларига қўшилади. Ресторанда маишатга пули етмай, шерикларини тунда уйига бошлаб келади. бой уйғониб уларни сезиб қолади. Бойни ўлдириб, пулини олиб кетадилар.

Хулоса: жаҳолат ва нодонлик отанинг ҳам, боланинг ҳам бошига етади. Агар бугун миллат шу аҳволга тушсачи?! “Падаркуш” дастлаб Самарқандда 1914 йилнинг 15 январидида саҳнага қўйилади.

Спектакл ўз маишатида ўралиб дунёни унитган миллатдошларга чакмоқдек таъсир қилди. Унда бой ролини Абдусалом Абдураҳи ўғли ўйнаган эди. “Бойни ҳамбоза (хурракт) ва уйқуси ҳамда ҳаракатидан халқ ихтиёрсиз ва фосиласиз куларди”, деб ёзади тақризчи. “Домла (Мардонқул Шомахмуд ўғли) ва зиёли (Мирза Нўъмон Мулла Фозил муфти ўғли)ни насиҳати халойиқни кўнглига таъсир этарди, ҳатто ваъзу пандга йиғлаганлар ҳам бор эди”, - ўқиймиз тақризда. Айниқса, бойнинг ўз ўғли ёрдамида ўлдирилиб, мол-дунёсининг фахшу ишрат учун олиб кетилиши воқеалари кишиларни ларзага солган. “Бу фажеъ ва аламлик манзараси парда ёпар. Халқга хаддан зиёда таъсир. Баъзи кишилар фожеадан кўз юмарлар...”

Чамаси, асарнинг ижроси ҳам баланд савияда бўлган. тақриздаги “Рус, яхудий ва мусулмонлар таҳсин этарди. Ҳатто 20 илдан бери театр маъмуриятиндаги одамлар таъриф қилурди...Аҳолидаги олқиш ибратхонани гумбурлатур...” деган жумлалар шунга ишора қилади.

Тошкентда 1914 йилнинг 27 февралда қўйилди. Авлониининг “Турон” труппаси Колизей (ҳозирги Савдо биржаси биноси)да ўз фаолиятини мана шу “Падаркуш” билан бошлаган эди. Спектакль олдида машҳур Мунавварқори театрнинг жамият ҳаётидаги роли ва ўрни ҳақида нутқ сўзлайди. Бой ролини

Абдулла Авлониининг ўзи ижро этади. Маҳаллий матбуот бу кунни “тарихий кун”, деб ёзади.

“Турон” труппаси 1914-16 йилларда бу спектакиль билан бутун Фарғона водийсини айланиб чиқди. “Падаркуш” Туркистонни жунбушга келтирган қирғинбарот инқилоб йиллариди ҳам сахнадан тушмади.

Бу асарнинг ўз даврида адабий ҳаракатчиликка етказган таъсири ҳақида қайдлар кўп. Бунинг шохиди сифатида Абдулла Қодирийнинг машҳур “1913 йилларда чиққан “Падаркуш” пьесаси таъсирида “Бахтсиз куёв” деган театр китобини ёзиб юборғонимни ўзим ҳам пайқамай қолдим” деган эътирофини эслаш кифоя. 1916 йилда Тошкентга келиб, Коллизейда “Турон”нинг қатор спектакллари кўрган А.Н.Самойлович ёзади: “Туркистонда янги адабиёт майдонга келди. Бу мен учун кутилган ҳол эди... янги адабиётнинг майдони – Самарқанд... Ёш қаламкашларнинг бош илҳомчиси Самарқандлик Муфти Махмудхўжа Бехбудийдир.

1913 йилда Бехбудий матбуот ишлари билан шуғулланди. Апрельдан “Самарқанд” газетасини чиқаради. Газета туркий ва форс тилларда, ҳафтада икки марта, дастлаб икки, сўнг тўрт саҳифада чоп этилган. 45 сонидан кейин моддий танқислик туфайли чиқариш тўхтатилган. Шу йилнинг 20 августидан у “Ойна” журналинини чиқара бошлади. Бу суръати ҳафталик мажалла асосан ўзбек тилида бўлиб унда ихчам форсий шеърлар, мақоллар, русча эълонлар ҳам берилиб бориларди... “Бошда ҳафтада бир марта ва иккинчи йилдан эътиборан 15 кунда бир қатла чиқиб 20 ой чамаси давом қилди. Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғанистон, Ҳиндистон ва Туркиягача тарқалар эди. Жадидлар севиқлим журналлари эди. Шунинг учун улар томонидан ҳурматланди, севиб ўқилди”, деб ёзган эди Зиё Саид. Журнал редакция муҳаррирининг янги шаҳардаги уйида (Решедников, 3; ҳозир Мирсаид Барака, 1) жойлашган.

Бехбудий шу йиллар нашр ишлари билан қизғин шуғулланди “Нашриёти Бехбудия” номи билан ўз хусусий нашриётини очди. Фитратнинг “Баёноти сайёҳи ҳинди” асарини 1913 йила русчага таржима қилдириб нашр этди. Туркистон харитасини тузиб босмадан чиқарди. Кутибхонани йўлга қўйди шу давр вақтли матбуотида “Бехбудийя кутубхонаси” ҳақидаги хабарларга тез-тез дуч келасиз.

1914 йилнинг 29 майида Бехбудий иккинчи бор араб мамалакатига саёҳатга отланди.

Муаллиф саёҳат арафасидаги кайфиятини шундай ифодалайди: “7 санадан бери 2 дафа Бухоро ва 1 дафа Фарғонани зиёратидан бошқа сафарга чиққанам йўқ эди. Азбаски, тириклик касалиғи мубталолик, рўзғор қаддиға гирифтормлик саёҳат нематидан маҳрум этар. Етти йиллик хонанишинлик, дигар тарфадидан алоқий рўзғор, тижорат ва 7-8 рисоалар таҳрир ва нашри дорилқазо ишлари, хусусан бир санадан бери собиқ “Самарқанд” жаридаси ва ҳозирги “Ойна” идорасининг ишлар руҳан ва жисмонан заиф этди. Аъзоу ҳавосларға касолат пайдо бўлди. Сингир (асаб)... ғайри мунтазам ишлайдур. Аттибо истироҳат ва саёҳатға машварат берарлар. Табиат шу қадар ноқобил ва бузуқки, саёҳатдан ҳам нафрат этар, истамаз”.

Шунга карамай сафарга чикмаса бўлмасди. Аввало “Кутубхонаи Бехбудия” учун Истанбул, Миср, Қрим, Кавказ, Қозон, Русия ва хорижийнинг манзаралари, иморатлари, кишиларининг суратлари, турли-туман қолип (клише)лар ва яна бошқа жуда кўп нарсалар керак.

Саёҳат хотиралари ҳар жиҳатдан муҳим бўлиб бехбудий уларни ўз журнали “Ойна”нинг 1914 йил сонларида “Саёҳат хотиралари” номи остида пешма-пеш бериб боради. (ҳозирча 18 сонларида учратдик).

Бехбудий адабий танқидга катта эътибор Навоийдан кейинги бир неча асрлик сукунатдан сўнг бу соҳанинг хос хусусиятларини тайин этиб, адабиётда унинг етнхуқуқлиги масаласини қўяди. “Танқид сараламоқдир” (1914 й., 27-сон) деб номланган эди унинг ушбу мавзуга бағишланган жиддий мақолаларидан бири.

Бехбудийнинг публицист сифатида фаолияти адиб истеъдодининг ёрқин бир қиррасини ташкил этади. У ўз умри давомида юзлаб мақолалар ёзди. Баъзилар унинг мақолалари ададини 200, баъзилар 500 деб белгилайдилар. Муҳими шундаки, у XX аср бошидаги Туркистоннинг йирик сиёсат арбоби эди. Унинг Миллат ва Ватан тақдири ҳақидаги барча қарашлари, аввало, мана шу мақолаларида акс этган. Бу жиҳатдан унинг 1906 йилда босилган “Хуршид” газетасида (6-сон) босилган “Хайрул-умури авсатуҳо” (Ишларнинг яхшиси ўртачасидур) мақоласи харктерли. Бу мақола узоқ йиллар Совет тарих фани нуқтаи назаридан баҳоланиб, Бехбудийни қоралаш учун нишон бўлиб келди.

Бехбудий бир қатор дарсликлар ёзди. ЎзСЕдаги “Бехбудий” мақоласи муаллифи марҳум С.Қосимов адибнинг 6 та дарслигини қайд этади: “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”), “Китобатул-афтол” (“Болалар мактублари”), “Мухтасари тарихи ислом” (“Исломнинг қисқача тарихи”), “Мадхали жуғрофияи умроний” (“Аҳоли географиясига кириш”), “Мухтасар жуғрофияи Русий” (“Русиянинг қисқача географияси”).

Бехбудий замонасидагим мавжуд идора усуллари ҳақида фикр юритиб, уларни учга бўлади:

1. Идораи мустақилла (идораи мутлақа - монархия).
2. Идораи маршрута (конституцияли парламентли ҳикимият).
3. Идораи жумҳурият (республика).

Лекин миллат озод бўлиб, ўзининг мустақил давлатини ўрнатмагунча, ижтимоий адолатни тиклаб бўлмайди. Бу Бехбудий келтарган биринчи хулоса эди. Унинг “Вақт” газетасида чоп этилган мақолаларидан бирида шундай мулоҳазаларни учратамиз:

“Бир мадрасага 20 талаба гапи ила бир ноаҳил мударрис сайланур. Бир волостда 40 нафар эл бошлариндан 21 нафари садаси ила бир жоҳил қози сайланур ва Русия маъмурларини-да маъқул ўлур. Бир минг фақирнинг радди мудозаласи мўътабар ўлмас ва сўзлари эшитилмас. Ишта бизим Туркистон шаҳарларининг бу кунги қози, муфти ва мударрис ҳам имом ва ўзга руҳонийларининг юздан саксони, сахро ва қарияларида ўланларининг ўндан тўққизи шўйла номуносиб кишилардан иборатдур”. (“Вақт” г., 1907 йил 3 феврал). Шу газетанинг ўша йили 4 ноябрда босилган “Дума ва Туркистон

мусулмонлари” мақоласида эса чор мустамлакачилик сиёсати, хусусан ўлкадан етмиш минг русдан олти депутат бўлгани ҳолда етти миллион мусулмондан беш ўрин ажратилгани ошкора танқид қилинади. Шуларга қарамсдан, Бехбудий, истиқлол ҳақида фикр юритар экан, ҳар қандай зўравонликни рад этади. Унингча, зўравонлик ғайриахлоқий, ғайринсонийдир. Умуман олганда эса, мустақиллик учун кураш олиб борган боболаримиз, жумладан, жадидлар келажак ҳақида ифкр юритар эканлар, истиқлолга эришиш борасида бир-бирларидан фарқ қилувчи уч йўлдан борадилар.

1. Русияга тобеликдан зўрлик йўли билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи эшон қўзғалони, 1916 йил воқеалари, “босмачилик”).
2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масалаларида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий хусусиятларни тиклаш (Исмоилбек Гаспирали, Маҳмудхўжа Бехбудий).
3. Ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний)

Бехбудий ҳамиша халқ билан бирга бўлди.

Ватан тақдири кун тартибига қўйилган 1917 йилнинг 16-23 апрелида Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонларининг 150 вакили иштирок этган ўлка курултойида ҳаяжонли нутқ сўзлади. Миллатни ўзаро ихтилофлардан воз кечишга, буюк мақсад йўлида бирлашишга, иттифоқ бўлишга чақирди. Худди шу ихтилофимиз сабабли “мустамлакот қондаси ила бизни идора этурлар” деб очиқ айтди.

1917 йилнинг 26-ноябрида Қўқон мусулмонларининг ИВ фавқулодда курултойи иш бошлади. 27 ноябрга ўтар кечаси “Туркистон мухторияти” эълон қилинди. Бу мустамлакадан мустақилликка қўйилган жиддий ва жасоратли қадам эди. Унинг маънавий отаси шубҳасиз Бехбудий эди. “27 ноябрда Қўқонда Туркистон мухторияти умумий мусулмон съезди эълон қилинди. Муборак ва хайрли бўлсун! Камина ҳам мажлисда бўлмушдан ифтихор этаман. Яшасун Туркистон мухторияти!” – деб ёзган эди Бехбудий (“Хуррият” г., 1917 йил 19 ноябр).

Мухторият бой берилди. Уни оталаримиз сақлаб қололмадилар. У Советлар томонидан хоинона бостирилди. 19-20 феврал кунлар шаҳар тўпга тутилди. 10 мингта туркистонлик ўлдирилди, 180 та қишлоққа ўт қўйилди.

Бехбудий изтироб билан майнинг бошида Самарқандга қайтади. У ерда тура олмай, Тошкентга келади. Туркистон рус совет ҳукумати раҳбарлари билан музокаралар натижа бермайди.

Орзулари чил-чил бўлган Бехбудий 1919 йилнинг баҳорида – 25 мартда Шаҳрисабзда қўлга олиниб, сирли бир тусда Қарши шаҳрида қатл қилинади. Унинг қатли ҳақидаги хабар ўша пайтдаги пойтахтимиз Самарқандга роса бир йилдан кейин маълум бўлади. 1920 йилнинг апрелида бутун Туркистон мотам тутайди.

1929 йилда Қозонда босилиб чиққан “Ўзбек адабиёти” китобида “Ўзбек миллий адабиётининг негаиз тошини Бехбудий билан Фитрат қўйиб берди” (8-бет) деган эътирофга дуч келамиз.

Бу гаплар ҳақиқат эди.

11-маъруза

Тавалло. Сирожиддин Сидқий ижоди. Шеърляти. Мардикорлик воқеалари талқини. Тарихий тақдири. Адабий-эстетик қарашлари (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Тавалло (Тўлаган Хўжамёров)нинг ҳаёт йўли
2. Адибнинг “Жиноий иши” ҳақида маълумот
3. Таваллонинг “Равнакул-ислом” асари таҳлили
4. Тавалло Ватан куйчиси
5. Тавалло ижодида хуррият талқини
6. С.Сидқийнинг ҳаёт йўлига бир назар
7. “Навбахор” тўплами таҳлили
8. С.Сидқий – таржимон
9. “Русия инқилоби” достони таҳлили
10. Сидқий прозаси. “Агиография” устаси

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Рес.си МХХ архиви, 32592-рақамли иш
2. Тавалло. Равнакул-ислом. Т., 1993
3. Сирожиддин маҳдум Сидқий. Иқтибос. Қўлёзма. Ўз ФАШИ, 7629-11
4. Сидқий Хондайликий. Навбахор. Ғазаллар, достон, ҳикоятлар, кайдлар. Т., 1984
5. Р.Жавҳарова. Сирожиддин Сидқий Хондайликийнинг адабий мероси. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1996
6. Б.Қосимов. Маслакдошлар. Т., 1994
7. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Т., 2002
8. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004

Шоир Таваллонинг исми шарифи Тўлаган Хўжамёров бўлиб, XX аср бошида Тошкентда етишган, халқ ўртасида катта шухрат қозонган истеъдодлардан.

Машҳур Ойбек “Болалик”да шундай ёзган эди:

“Айвонда мук тушиб, Таваллонинг шеърларини ўқишга киришаман. Ўқийман, диққат билан берилиб узок ўқийман... Шерлар рангдор, жони, тили ўзига хос, равон...”

Бўлажак шоир 1883 йилда Кўкча даҳасида Оби Назир маҳалласида ўзига тўқ Хўжамиёр Жиянбоев оиласида дунёга келди (Шоирнинг таржимаи ҳолини ёритишда, хусусан, ҳаёт саналарини аниқлашда унинг Республикамиз МХХ архивида 32592-рақам остида сақланаётган “Тўлаган Хўжамёров иши” (119-саҳифа) материалларидан фойдаланилди). Эски мактабда савод чиқаради. “Бекларбеги” мадрасасида, рус-тузем мактабида ўқиди. Мол савдоси билан

шуғулланадиган Хўжамиёр аканинг Авлиёота, Прижевальск шаҳарлари билан яқин алоқалари бор эди. 17 ёшлик Тўлаган 1900 йилда отасининг маслаҳати билан Прижевальск шаҳрига бориб, Усмонбек Солихжонбоевнинг кўлида иш юритувчи (приказчик) бўлиб ишлай бошлайди. 1909 йилда Хўжамёр ака вафот этади. Кўп ўтмай, Тўлаган Тошкентга қайтади. Шаҳар савдо ширкатларидан бирида иш юритувчилик қила бошлайди. Зухра исмли қизга уйланади. Раҳбар, Санобар деган икки қиз, Мақсуд, Маҳмуд номли икки ўғил кўради. 10-йилларда вақтли матбуотда “Тавалло” тахаллуси билан шеър ва мақолалари босила бошлайди. 1914 йил 30 августда Мунавварқори, Авлоний, М.Подшоҳўжаев, Хусанхўжа Дадахўжа ўғли (ёзувчи Саид Аҳмаднинг отаси), Саидабдулло Саидакбар ўғли Саидазимбоев, Комилбек Норбеков (жами 12 киши)лар билан биргаликда Тошкентда “Нашриёт” ширкатини тузиб, китоб чиқаришни йўлга қўядилар. 1915 йилда эса Авлонийлар ташаббуси билан тузилган “Турон” жамиятида фаолият кўрсата бошлайди. Лекин асл касби савдо ишларидан узилиб кетмади. 1917 йил воқеаларига қадар мазкур соҳада мунтазам ишлайди.

Адибнинг “Жиноий иши”да сақланган “Меҳнат дафтарчаси”дан шу нарсга маълум бўладики, ушу йиллар ижодий соҳадан бошқа ҳамма ишлар билан шуғулланган. Ички ишлардан маъмурий хўжалик, қурилишгача бор. Чунончи 1918-19 йилларда дастлаб Тошкентнинг Эски шаҳар, сўнг Янги шаҳар ижория кўмиталарида аъзолик қилган. 1919 йилда партиёга кирган. Чекага хизматга олинган ва 1922 йилгача Республика коллегия аъзоси бўлган. 1922-23 йилларида ушбу ташкилотнинг Эски шаҳар ижроия кўмитаси аъзоси, шикоятлар бюроси аъзоси, Фарғона ревтрибунал аъзоси вазифаларини бажарган. 1924 йилдан ички ишлар ва давлат муҳофазаси тизимидан узоқлашади, касаба уюшмасига ўтади. Ташсоюз бошқармаси аъзоси, 1925-26 йилларда эса Тошкент саноат бирлашмаси кулпромзосюз (Хунармандчилик саноати касаба уюшмаси) раиси бўлиб ишлайди. 1927 йил 23 октябрда молиявий камомад айби билан партиядан ўчирилиб, 5 йил қамокқа ҳукм қилинади, бироқ 1928 йилнинг 11 январиди, чамаси айби исботланганлиги сабабли, озод этилади. Шу йил куруқ мевалар омборида таржимон бўлиб ҳам ишлаган экан. Йил охиридан 1930 йилнинг апрелигача КООПстрахсоюз (Ширкатлар суғарта уюшмаси)да инструктор, Нонмарказ инструктори (1930), Ширкатлар уюшмаси нозири (1930) вазифаларини бажаради. 1931 йилнинг 15 декабрида аризасига кўра ишдан бўшатишган. Хомашё ва савдо сектори нозири қилиб ўтказилган. 1933 йил 1 январдан Союззаготхлопок (Иттифоқ пахта тайёрлаш) идораси ихтиёрига юборилган. 1933 йил 22 ноябр – Ўзпромстрой (Ўзбекистон саноат қурилиши) трестида назоратчи-инструктор; 1934 йил 15 апрел аризасига кўра ишдан бўшатишган. 1935 йил 29 январ – “Красный утильщик” (“Қизил фойдаманд”) артелида инструктор; 1935 йил 29 май аризасига кўра бўшатишган.

1937 йил 14 августда Тавалло “аксилинқилобий”, “Турон”, “Шўройи ислом”, “Иттиҳоди тараққий”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” ташкилотларининг аъзоси, “миллионернинг ўғли”, “шеърларида миллатчилик ғояларини илгари сурган”ликда айбланиб, қамокқа олинади.

Тўлаган Хўжамёровнинг тергов ишлари тезлашиб кетди. Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссари муовини Леонов имзоланган “Айблов хулосаси” 1937 йил 9 сентябрда 25 кунда тайёр бўлди. Унда Таваллонинг 1919 йилда Осипов кўзғолонига “қатнашишгани”гача “тасдиқлатиб” олинади ва бир қатор “айб”лар билан учлик ҳукмига ҳақола этилади.

Шу йилнинг 19 октябрида НКВД қошидаги учлик мажлисида Тавалло отиб ўлдиришга ҳукм қилинади. Ҳукм шу йил 10 ноябрда ижро этилади.

Адабиётшунослик фанида эса, унинг вафот йилини 1939 деб кўрсатиб келардик. Адиб 1968 йил 18 октябрда оқланди.

Таваллонинг 1968 йилда Бухородаги кизи расулова Раҳбарнинг ДХҚ идораларига ёзган хатлари мазмунидан англашилишича, бу йилга келиб, шоир оиласидан ундан бошқа ҳеч ким қолмаган.

Тавалло асарларининг қайта наشري ва у ҳақидаги маълумотларнинг берилиши ҳам 1968 йилга тўғри келади. марҳум М.Зокирий ва атоқли адабиётшунос – танқидчи О.Шарафиддиновларнинг ғайрат ва ташаббуси билан дунёга келган ва зарарли китоб сифатида дарҳол йиғиштириб олинган “тирик сатрлар”даги шоир ижодидан намуналар бу борадаги дастлабки қадамлардан эди. Унинг ягона тўплами “Равнаул-ислом” алоҳида ҳолда 1993 йилдагина нашр қилинди.

Таваллонинг шеър ва мақолалари 10 йиллардан матбуотда кўринади. Шоирнинг 1916 йилда “Равнакул-ислом” номи билан чоп этилган шеърӣй тўплами унинг ҳаётлик даврида босилган битта-ю битта китобидир. Мақолалари тўпланган эмас. 20 йилларда “Муштум” ҳажвий журналининг фаолларидан эди. Мазкур журнал саҳифаларида “Мағзава” имзоси билан ўнлаб ҳажвий шеърлари чоп этилган, улар ҳам йиғилган, ўрганилган эмас.

Шоир ижодини баҳолашда асосий манба “Равнакул-ислом” бўлиб турибди. Тўплам ҳажман унча катта эмас, 70 тача шеър киритилган. Номи ўша йиллар учун кенг расм бўлган номлардан. Туркчилик, исломчилик руҳида. Вазн ва оҳанг анъанавӣй – арузда. Бироқ мазмн тамом янги. Туркистонни қоплаган жаҳолат ва нодонлик, тутқунлик ва турғунлик ҳақида. Унинг ҳам бошқа ривожланган, тараққӣй топган миллатлар қаторид фаровон ва бахтли яшашга бўлган ҳаққи-ҳуқуқи тўғрисида.

Тавалло Ватан мавзуига алоҳида этибор беради. Шеърларидан бири ҳатто “Суюкли Ватан ҳақинда” деб аталган. Унинг шеърларида “Турон”, “Туркистон” атамалари, табиӣйки кўп учрайди. Масалан, Туркиянинг Қарс вилоятида юз берган бир зилзила муносабати билан ёзган шеъри бор. Шеър “Қарс мамлакатида фалокатзада мусулмон қардошлар ҳақида” деб номланган. Шеър шундай бошланади:

**Кўрасиз, Тўрон эли, қарсда мулмонлардир,
Раҳм этинг ҳолина сизлар, қардошлардир...**

Нарироққа бориб бу фикрни яна таъкидлайди:

**Ёрдам этмак куни етти сиза, Турон ахли,
Бу фалокатзадалар, тухмата қурбонлардир.**

Замонасининг жуда кўп шоирлари каби Тавалло шеърларида ҳам кенг ўринни Миллат ва Ватан хизмат ҳисси ва шу муносабат билан ўз-ўзига ҳисоб

эгаллайди. У бир шеърида “Ҳаволансин, ғизолансин, иблинг, бу бир ҳумо, миллат!..” деб ёзади. Ундаги мантиқ шундай: миллатнинг равнақи учун, биринчи навбатда ақл ва ғайрат керак. ғайрат эса иштиёқдан, меҳр-муҳаббатдан туғилади. Ақл ва ғайрат ишончини, ишонч ҳаракатини юзага келтиради. Миллатнинг унга манбу бир кишининг жони-жаҳони, бахти-саодати. Бинобарин, ҳумо қуши. У кўкларга парвоз этмоғи лозим. Бунинг учун унга рух керак, мадад керак.

Шоир шеърларидан бири “Ўз виждон-вужудима хитоб” деб номланган. Мухаммас шаклида ёзилган ушбу шеърнинг ҳар банди “Чиқ ичимдан, жоним эй, сан манга ҳамдамлашмасанг” сатри билан якунланади. Жонга хитоб ҳар банднинг якунловчиси бўлганлигидан унгача шоир ўз вужудининг ҳар бир аъзосига шарт қўйиб чиқади. Бу шартлар Ватан ва Миллат манфати йўлидаги хазматларга қаратилгандир. Чунончи, миллатга ёрдамлашмаган, унинг оғирини енгил қилмаган қўлнинг “пул тут”ишга ҳаққи йўқ, миллат ғамини емаган дил “хушнуд” бўлмаслиги керак. бу ғамдан ёш тўкмаган кўзнинг очилмагани яхши. Миллатга суянчиқ бўла олмаган ақл ва фикрдан борида йўғи. Миллат ғамидан бошқа сўзни сўзлайдаган тил лол бўлгани маъқулроқ ва ҳоказо.

Саккиз бандлик ушбу мухаммаснинг биринчи ва сўнгги бандларини келтирамиз:

**Эй қўлим, пул тутма ҳеч, миллатга ёрдамлашмасан,
Бўлма хушнуд, эй дилим, миллат ғамин ғамлашмасан,
Равшан ўлма, эй кўзим, ёшинг тўкиб намлашмасанг,
Фикрим, очилма, агар шеъринг ёзиб, ҳамлашмасанг,
Чиқ ичимдан, жоним, эй, сан манга ҳамдамлашмасанг.**

**Дейдилар, бас қил, Тавалло шеърлар манзур эмас,
Миллатинг, маҳв ўлса, парво қилмаюрлар, ғам емас,
Бунларнинг шўрбо-палов, норин ебон, чой ичса бас,
Сўнгра икки елкасига тепсалар ҳам индамас,
Чиқ ичимдан, жоним, эй, сан манга ҳамдамлашмасанг.**

Шер бир қадар маҳзун оҳангда якунланмоқда. Бу умидсизлик, нажотсизлик оҳанги. Асорат ва залолат ўз ишини қилган. Миллат аллақачон, Авлоний айганидек, тирик мурда (“мадфун зинда”)га айланган. Унинг қорин қайғусидан бошқа қайғуси йўқ. Шаън-шукуҳ, ор-номус, ўзликдан нишон қолган эмас. Шоир миллатнинг очик кўзли фарзанди сифатида бундай фожеага чидай олмайди. Шеръни шеър қилган дард – шу.

Шоирнинг севимли мавзуларидан бири хуррият эди. У инсон эркини ҳар нарсадан устун қўяди. Унинг талқинидаги эркнинг маъноси ғоят кенг. Бу эрк сиёсий, иқтисодий мустақилликдан тортиб нафс қутқуларидан, кулликдан озод бўлишгача ўз ичига қамраб олди. У хотин-қизлар хурриятига кенг эътибор берган. Масалан, “Қариндош ва ҳамшаҳарларимиз музлима қизлар тилиндан” шеърида қизлар оталарига мурожаат қилишиб, уларни ҳам

ўқитишни, уларга ҳам инсоний муносабатда бўлишни сўрайдилар. Бугина эмас, шеърда тенг нигоҳ ҳақида сўз очилади:

**Ўқутгон сўнгра вергонда, куёв тенгдошимиз ўлсун,
Иков ҳам илмлик, ёшликда бирдек ёшимиз ўлсун,
Жаҳонда шод ўлуб ҳамохират қардошимиз ўлсун,
Агар чолларга тушсак, захр ичгон ошимиз ўлсун,
Илоҳо, сақла, бизни дунёда мундоқ фалокатдан.**

Шоирнинг бир қатор шеърлари давр янгиликлари, кундалик воқеалар ҳақида. Масалан “Ойна” (муҳаррири Бехбудий) журнаlining (1913), “Садойи Туркистон” (муҳаррири Убайдуллахон Асатуллаҳўжаев) газетасининг (1914) чиқишлари, Исмоилбек вафоти (1914), Қарс (Туркия)даги зилзила (1914), айниқса, Биринчи жаҳон уруши ва у билан боғлиқ ҳодисалар Тавалло диққатидан четда қолган эмас. Ўзбек театрининг майдонга келиш воқеаларига бағишланган бир эмас тўртта шеъри бор. Шулардан бири бевосита илк ўзбек театри томошаси 1914 йил 27 февралда Тошкентдаги “Колезей” театрида Авлоний труппаси томонидан Бехбудийнинг “Падаркуш” драмаси қўйилишига бағишланган. Шунда машҳур маърифатчи маърифатчи Мунавварқори Абдурашидхонов театр ҳақида нутқ сўзлаган эди. Шеър ҳам шу воқеани ҳақоя қилишдан, “Чўқ мунаввар этди оламни Мунавварқоримиз” деб бошланар эди. Иккинчиси эса бу воқеани, яъни театр пайдо бўлишининг аҳамиятини таъкидлаб кўрсатади. Шоир фикрича, ёшларнинг театр ўйнаши, миллатнинг ҳаёт асарининг кўринганидан – тириклигидан нишонадир, “таракқийнинг хабари”дир.

Сирожиддин Сидқий

Атоқли адибимиз Ойбек “Улуғ йўл” романида уни шундай таништирган эди: “Шоир Сидқий махсум Искандар (Тошкентнинг шимоли-шарқида Чирчиқ дарёси бўйида жойлашган қишлоқлардан бири)дан. Камбағал оилада туғилиб ўсган, қаттиқчиликда қийналиб ўқиган, кейин мадрасага жойлашган. Кўп хору-зорлик билан мадрасани тугатган, Искандарга қайтмасдан шаҳарда қолган. Назмда хийла тузук, каломи ўткир, пишиқ, ҳозиржавоб шоир эди. Ўрта бўйли, мулойим ифодали, юзлари буришиқ, фақирона кийинган, хушфёъл, хушмуомила киши эди”.

Сирожиддин Сидқий 1884 йилда туғилди. Отаси Мирзоҳидохунд “охунд” деб номланишидан ўқимишли киши бўлган. шоир ўз “падари бузруквор”ининг “камдастроқ”, “бечораҳолроқ” бўлганлигидан “хизматколарга ош тошиб, оту улоғ боқиб” рўзғор тебратганини маълум қилади. 6 ёшларида Сирожиддиннинг саводи чиқади. Хати равон бўлиб, қисқа муддатда шериклари орасида кўзга ташланиб қолади.

1903 йилда ўқишни давом эттириш ниятида Тошкентга келади. Кесакқўрғон маҳалласидаги Мадрасаи Раҳматуллоҳда Шомуҳиддин охунд қўлида араб тили сарф (морфология)у наҳв (синтаксис)исни ўрганади. Ҳаттотликка муҳаббат қўйиб, замонасининг машҳур қилқалами Тошкентнинг арпапоя маҳалласида истикомат қилувчи Муҳаммад Шохмурод котиб (1850-1922)га шогирд тушади. Сўнгроқ Фарғона водийсига бориб, “машҳури даврон”

Мирза Ҳошим Хўжандийдан сулс, таълиқ, руқъа, ёқутий, убайдий, лохурий каби хатларни ўрганади ва унинг “тарбияи мушфиқонаси”, “марҳамати падаронаси сояси ҳимоясида” “ғурбат юртида” шуҳрат қозонади. Айни пайтда шеър машқ қила бошлайди. Таржима билан шуғулланади. Кекса маорифчи, шоир ва журналист Мўминжон Муҳаммаджонов (1883-1964) ўзининг “Тошкентлик ва Тошкентда бўлган ўзбек шоирларининг таржимаи ҳоллари” қўлёзмасида маълум қилишича, табиатан ғоят закий бўлган бу шоир Мулла Қўшоқ Мискин (1880-1937) билан жуда иноқ эди. Улар биргаликда “Кўкалдош” мадрасасида Акмалхон домладан дарс олганлар. Сўнг Сидқий “Бекларбеги”да Абулмаликхожи охунда ўқиган. “Кўкалдош”да Сидқий ва Мискинлар билан айни бир вақтда шоир Хислат (1882-1945) ҳам ўқиган. Сидқий ўз таржимаи ҳолида Хислатнинг номини алоҳида эҳтиром билан тилга олади, ундан шеър илмини ўрганганлигини айтади. Сидқийнинг шоир сифатида шаклланишида Каримбек Камий (1865-1922)нинг хизмати катта бўлган. “Бекларбеги” мадрасаси ҳужрасида фақирона ҳаёт кечирган, Тошкентдаги машҳур 7 бедилхонадан бири сифатида эътироф этилган бу нозиктаъб шоир кўплаб ёшлар учун устозлик қилган. Гох “Кўкалдош”да, гох “Бекларбеги”да шеърхонликлар тез-тез бўлиб турган. “Бекларбеги”дан мулла Тўлаган – Тавалло, Мўминжон – Тошқин, “Кўкалдош”дан Сидқий, Мискин, Хислатлар бу мушоираларнинг фаоллари эди.

Сидқийнинг илк шеърлари, шубҳа йўкки, ишқий шеърлар эди. Ва булардан (2 шеър китоб) у “Шавкат” таҳаллуси билан ёзди (“Тухфаи Шавкат”, Т., 1914), шу номда нашр эттирди. Бир қатор шеърларига “Шеван” (“нола”, “фиғон”) таҳаллусини қўйди. Лекин сўнгроқ барча асарларини “Сидқий” таҳаллуси билан чоп этди. Ҳатто эски ғазалларини ҳам таҳрир қилиб, “Сидқий”га ўзгартирган, девони номини “Девони Сидқий” атаган эди.

Шоирнинг ўзи табиатан меҳнаткаш, ҳунар ва касб ўрганишга мойил ва моҳир киши эди. У хушхатликдан ташқари тош йўниб, унга турли ишлов бериш, хат ёзиш, турли безаклар тушириш, суратлар ишлаш, муҳр “қазиш”ни ўрнига қўйган. Ҳозирда хусусий ва давлат кутубхоналарида у кўчирган ўнлаб девонлар, баёз, рисоалар қаторида тайрланган кўплаб муҳрлари нусхалари, тошлавҳалар ва ниҳоят, серқирра ижодкор қаламига мансуб Тўйчи ҳофиз, Тавалло суратлари сақланиб келинади.

Сидқийдан сурат қолган эмас. Чамаси у суратга тушмаган. Шоирнинг 1984 йилги “Навбаҳор” тўпламига чилизлган сурат қариндошларининг сўзига қараб ишланган.

Сидқий табиатан тиксўз, ҳозиржавоб, ҳақталаб, адолатсизлик билан ҳеч бир чиқиша олмайдиган, айниқса, текинхўрлик, таъмагирлик ва порахўрликни, қаллобликни инсонликка буюк офат билувчи ғоят покиза виждон эгаси эди. У бунинг жабрини ҳам кўрди.

Чунончи, унинг 1984 йилда “”Навбаҳор№ тўпламида эълон қилинган асарлари орасида Ўнқўрғон қозиси ҳақда бир воқеий ҳикояси бор. Мазкур шеърӣ ҳикояда жоҳил ва банги бир эшоннинг юрагига қози бўлиш ғулғуласи тушиб, муридларини йиғиб, пора билан унга эришгани, шариат ишларини пой-мол қилгани, порахўрлик, ҳақсизликка ривож бергани ҳақида гап кетади ва

мисол сифатида шариат пешвосининг фаолиятдан бир мисол келтиради: Бир оқсоқол бир деҳқоннинг устидан арз қилиб келади. куч ва тезликда ягона-ю ёлғиз айғири бор экан, фалон деҳқон қирчанғи, қўтир байталини ҳайдаб қўйган экан. Шу билан қўшилибди ва бу ҳам шу кундан қўтир бўлибди. Аслида бу ғирт ёлғон бўлиб, деҳқонни чув тушириш учун қилинган найранг эди. Деҳқонни топиб келадилар ва уриб-сўкиб, ўттиз сўмлик қирчанғини байтал эгасига саксон сўмга ўтказадилар. Деҳқон қаттиқ қайғуради. Сойлик қишлоғида бир пок эътиқод, имони мустаҳкам, айна пайтда фозил, шариат раҳнамоси бўлиб келган бир киши бор экан. Шунга маслаҳатга боради. У, можарони тинглаб бўлгач, йўқ, сен айбдор эмассан, шариатда бировга қасд билан зиён етказгандагина айбдор саналади. Ҳолбуки иккалангиз отингиз ҳам “бўш”, ҳайдоқлик экан, - дейди ва қизиқчиликка олиб, сен аксинча, бориб, қозидан байталингни маҳрини талаб қил, чунки у ўша куни оқсоқолнинг отига “ҳақиқий хотун бўлибди”, - дея қўшиб қўяди.

Шоир ҳар қандай ҳолда ҳам рўй-рост айтишни қўймади. Бу эса янги замон амалдорларига кўп-да ёкавермасди. “Шул жихатдан, -давом этади шоир, - барчалари Сидқийга мумкин қадар кулфат бермоқға жозим эрдилар. Сидқий халқни(нг) ҳарчанд маориф ишлариға қиздириб борсада, лекин ҳўкузни кулоғига дўнбира ва табур чертқондек бўлуб, они сўзиға бирон киши кулоқ осмағай эрдилар...”

Шу туфайли:

**Фалак тийғи ситам чекмиш, ҳама фазл аҳлини қирмиш,
Жаҳолат аҳлиға фазл аҳлининг ўрнуни топшурмиш.
Фалак бедодини мен не учун минг додлар қилмай,
Ки мендик фазл элининг шохини саҳрпода синдурмиш, -**

дея хулоса қилади.

Унинг асарларини садоқатли шогирди абдулла Носиров ЎзФА Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар фондига келтириб топширади. 1984 йилда адабий жамоатчилик шоир таваллудининг 100 йиллигини, 1994 йилда 110 йиллигини нишонлади. 1984 йилда салкам 70 йиллик танаффусдан кейин адиб асарлари алоҳида бир китоб ҳолида нашр этилди (Сидқий Хондайлиқий. Навбаҳор. Ғазаллар. Достон. Ҳикоялар. Қайдлар. Т., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984). 1996 йилда унинг ижоди ҳақида махсус диссертация ёқланди (Р.Жавҳарова. Сирожиддин Сидқий хандайлиқийнинг адабий мероси. Ф.ф.н илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т., 1996). Бугунги кунда унинг ижоди ҳақида турли мақолалар, рисоалар ёзилган. Айниқса, XX аср боши Тошкент адабий муҳитини ва шу жумладан Сидқий ижодини ўрганган А.Жалиловнинг номини алоҳида қайд этиш керак. шуларга қарамай, шоир асарларини тўплаш ва янги ўзбек адабиёти контекстида баҳолаш мезони турибди.

Сидқий – серқирра, сермахсул ижодкор.

Араб, форс тилларини яхши билган шоир таржима билан ҳам жиддий шуғулланган. Масалан у машҳур “Минг бир кеча”ни, Саъдий Шерозийнинг “Бўстон”ини, ўнлаб ҳикоя ва латифаларини таржима қилган.

Шоирнинг лирик шеърлари шуни кўрсатадики, у мумтоз адабиётимиздаги ҳаётий, инсоний муҳаббат, одамийлик сингари энг яхши анъаналарни давом эттиради. У буюк Навоийга алоҳида ихлос ва муҳаббат билан қарайди. Лекин XX асрнинг шоири бўлганлигидан унга демократик рух, маърифатпарварлик қарашлари ҳир нарсадан яқин туради. Бу ҳол уни Муқимий ва Фурқат изидан боришга ундайди.

Шоир поэтик меросининг салмоқли қисмини ҳажвиёт ва ижтимоий-сиёсий шеърлар ташкил қилади. Ҳижвий асарларининг аксари воқеий ва деярли ҳаммаси порахўр қозилар, таъмагир, товламачи амалдорлар, риёкор руҳиноийлар ҳақида, ижтимоий-сиёсий шеърлари эса даврнинг муҳим воқеаларига бағишланган. Масалан, “Муҳораба” шеъри 1914 йилда бошланган маълум ва машҳур Биринчи жаҳон уруши ҳақида. Шоир унинг оддий халқ бошига келтирган фожеаларидан сўз очади, очлик ва талонда қолган меҳнаткаш ёнида туриб, “муҳораба” ҳайбаракачиларини лаънатлайди.

Мардикорлик воқеаларига бағишлаб “Рабо(т)чилар намоиши” (1917) асарини яратди. “Рангимиз синук, ҳолимиз забун, бўлди ғам билан қадимиз дуто” деган сатрлар бор эди унда. Шоир “қимматчили”да, “ҳамма элни тоқати тоқ” бўлганидан, “эл уйига ғам сели” тўкилганидан сўз очган эди. Унда она диёридан юлиб олинган мардикорларнинг юрт, эл, ёр ҳажрида изтироблари, ниҳоясиз соғинч ҳисси бор эди.

1917 йил Феврал инқилобидан кейин жаҳон жамоатчилигининг, туркистонлик тараққийпарвар мусулмонларнинг қаттиқ талаби билан мардикорлар ўз юртларига қайта бошладилар. Сидқий 1919 йил 19 мартда босилиб чиққан “Рабо(т)чилар келиши” асарини шу воқеага бағишлаган.

Шоир уларни “рахбарим”, “нек ахтарим” (бахт юлдузим) деб тилга олади.

“Тоза ҳуррият” китобида (у 1917 йил 24 мартда босилган) Николайнинг тахтдан афдарилишини чин дилдан, баланд рух билан олқишлайди. Лекин, айти пайтда, ҳали олдинда ишлар жуда кўп эканлигини, балки чинакам озодлик ҳали келмаганини яхши англайди.

1916-17 йилларда ёзилиб, тезкорлик билан босилиб чиққан бу асарлар халқимиз миллий онгидаги ўзгаришларни кузатишда, мустақиллик ва унинг учун кураш ғоясининг адабиётга кириб келиши тарижини белгилашда муҳим аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан, Сидқийнинг 1917 йил мартада жуда қисқа муддатда ёзилиб, жуда тез босилиб чиққан “Рус инқилоби” достони мавзу ва мақсадига кўра адабиётимиз тарихининг диққатга сазовор хидисаларидан бири. У Русия инқилобий воқеаларини кенг эпик планда тасвир этувчи дастлабки асар. Мумтоз адабиёт билан шуғулланувчи айрим мутахассислар анъанавий Шакр шеъриятини, шу жумладан ўзбек поэзиясини бир қадар торроқ, олайлик, ишқий, дидактик, фалсафий оҳанглардагина кўришга мойил бўлиб, ижтимоийёт ва сиёсатдан узоқ тутадилар. Бу унчалик тўғри эмас. XX аср боши ўзбек адабиёти, хусусан сидқий ва унинг мазкур достони бунга очиқ далил. Достон ҳажми салмоқли – 48 бетдан иборат бўлиб, 105 сатрни ташкил қилади. Шундан 72 сатри “Гуфтори андар ҳамепшаги”, “Шўройи исломия”

боби (30-32-бетлар) форс-тожик тилида ёзилган. Асарнинг асосий матни (1430 сатр) ўзбек тилида.

Сидқий насрий асарлар ҳам ёзди. “Тазкираи Имоми Аъзам”, “Сад иршоди мулла Сидқий Хондайлиқий”, “Мезони шариат”, “Зарбулмасали Сидқий” анъанавий насрда ёзилган. Шунингдек, у “Ҳоқояи латифа”, “Баҳром ва маликаи Гуландом”, “Каримо таржимаси”, “Минг бир кеча”, “Ажойибул-махлуқот”, “Ўғри ва қози” каби бир қатор насрий асарларни таржима қилди.

Унинг таржималари орасида эълон қилнмаганлари ҳам кўп. “Ҳолоти сидқий”да оғир инқилоб йилларида саҳобаларнинг жанглари ҳақида ёзилган бу китобни “Шавкатус-салом” таржимаи “Фатухул-шом” номи билан таржима қилганини ҳам умуман “уч адад буюк асарлари” “Хафо пардасида қолган”ини ёзган эди.

Адиб насрий меросининг салмоқли қисмини диний-ахлоқий асарлар ташкил қилади. Сидқийнинг 1914 йилда чоп этилган “Тазкираи Имоми Аъзам” асарлари шундайлардан. Ислоҳ оламида Имоми Аъзам номи билан машҳур бўлган, сунни “Ҳанафий” мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн собит (699/700-767) ҳақида бир қанча ёдномалар, тазкиралар, маноқиблар майдонга келган, сон-саноксиз ривоятлар сақланиб қолган.

Жаҳон адабиётида анбиё ва авлиёлар ҳаётини бадиий акс эттиришни ўрганувчи “агиография” деган махсус соҳа бор. Афсуски, бу бизнинг адабиётшунослигимизда йўлга қўйилган эмас. Чунки унга салкам динни тарғиб қилиш сифатида қараб келганмиз. Шу сабабдан рад этганмиз. Ҳолбуки, ўтмиш адабий меросимиздаги маноқиблар, ривоятлар, турли рисола, меърожнома, қиёматномалар бу соҳанинг бизда ғоят тараққий қилганини кўрсатади.

Васлий Самарқандийнинг “Ал-калом ул-афҳом фи маноқиб ил-Имоми аъзам” китобига хаттотлик қилган Сидқий кейинчалик ўзи ҳам махсус бир асар ҳозирлади. Имоми Аъзам ҳақидаги ривоятларни тўплади, уларни қайта ишлади. Таъбидан ўтказди. Бир ипга тизиб, нашр этди. Бу асар шу кунга қадар бўлмаган ва илмий таҳлил этилмаган.

“Тазкираи Имоми Аъзам” китоби Имоми Аъзам қиссасидан ташқари “Қиёматнома”, “Розномаи Мусо алайҳиссалом”, “Меърожнома”, “Васиятнома”, “Одобул-муслимин”, “Еру кўк халқ бўлғони”, “Хотун олмоқлик фазилати” ва ҳоказо қисмлардан иборат. Бу қисмлардан ҳам дин ва пайғамдарлар тарихига оид ривоятларга кенг ўрин берилган.

“Қиёматнома”да Расулullo бошлиқ чорёрларнинг қиёмат куни пайғамбар умматларининг ғамида кўрсатажак жонбозликлари тасвирланган. Улар ўз ҳаловатларидан кечиб, бор ғайратлари билан бошқаларнинг гуноҳлари учун тортажак азобларини енгиллаштириш йўлида ҳаракат қиладилар. Айниқса, Расулulloхнинг қизлари фотиманинг ўз шахсий аламлари билан фиғон чекиб оталари ҳузурига борганида, бутун уммат манфаати учун бу гиналарни унитиши лозимлигини дарҳол англаб етиши ниҳоятда ибратлидир.

Иншо санъатининг гўзал намуналаридан бири “Зарбулмасали Сидқий”нинг муаллиф дастхати ЎзФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида №7631 рақами остида сақланади.

Ўзбек адабиёти тарихида “Зарбулмасал” яратиш анъанаси Муҳаммадшариф Гулханий (ХВИИИ-ХИХ), Нозил Хўжандий (1788-1876), Сулаймонкул Рожий (1871-1924) кабилар ижодида кузатилади. Бу муаллифлар ўз дидактик қарашларини, давр ижтимоий масалаларига муносабатларини ифодалашда турли бадий-эстетик принциплардан фойдаланишган: Гулханий халқ мақоллари, матал, масал ва ривоятларни ягона бир қиссага бирлаштириб, назм ва наср аралаш яхлит бир асар яратган бўлса, Рожий уларнинг барчасини маснавийга жойлайди. Сирожиддин сидқий “Зарбулмасал”и эса бошидан охиригача савол-жавобга асосланган.

“Эр бирла хотунларнинг баёнлари” деб аталган бобда аёлнинг жамиятдаги ўрнини, уларнинг иззатга лойиқ эканлигини шариат қонунлари асосида тушинтириб беришга ҳаракат қилади.

“Он ҳазрат айдилар: Ҳар ким хотунини иззат қилса, ани оллоҳ таоло иззат қилур... Хотунларнинг эранларидан беш ҳаққи бор турур. Аввал улқи, хотунига иш буюрса, уй ичида буюрғай. Иккинчи, шариат ва таҳорат ва ғусл ва номоз ва рўза ва имон ва ислом – ушбу нимарсаларни ва онча яхши нарсаларни ўргатқай. Учунчи, ҳалол таом берғай. Тўртунчи, зулм қилмағай. Бешинчи, яхши сўзлар билан кўнглини хурсанд қилғай”.

Айни пайтда айёлларнинг ҳам оила олдидаги бурчи ва маъсулияти чиройли ривоятлар билан далилланади.

Юқоридаги далиллар Сидқий Хондайлиқийнинг миллий уйғониш даври ўзбек адабиётида муайян ўринга эга эканлигини кўрсатади.

12-маъруза

Муҳаммадшариф Сўфизода ижоди. Ҳажвиялари. Сўфизода ва озарбайжон мутафаккирлари. Усули-савтия мактаби. Лирикаси (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Сўфизода – ўзбек адабиётининг забардаст вакилларида бири сифатида
2. Сўфизоданинг ҳаёт йўли
3. Сўфизода - ижодкор ва мураббий
4. Сўфизода бадихагўй шоир
5. Сўфизода мактаблари
6. Сўфизода ижодининг истиқлол йилларида ўрганилиши

Адабиётлар:

1. Сўфизода. Тароналар. Т., 1968
2. Ўзбек совет адабиёти тарихи. 1-т. Т., 1968
3. Расулов Т. Шоир Сўфизода ҳақида. Т., 1968
4. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидоийлик. Т., 2002
5. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004

1926 йила Ўзбекистон ҳукумати ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги хизматларини алоҳида тақдирлаб, адабиётимизнинг икки забардаст вакилига

юксак фахрий унвон берган эди. Буларнинг бири Ҳамза, иккинчиси Сўфизода эди. Ўзбекистон Ижтимоий Шўролар жумҳурияти 1926 27 феврал 35-сон фармони билан ҳамза “Ўзбек халқ ёзувчиси”, Сўфизодага “Ўзбекистон халқ шоири” фахрий унвонини берди.

Дарҳақиқат, сўфизода XX аср бошларидаги ижтимоий фаолияти билан халқимизнинг миллий ва ижтимоий уйғонишига салмоқли ҳисса қўшган, 20 йиллардаги шеърлари билан эса янги ўзбек поэзиясини яратишда самарали меҳнат қилган шоирларимиздандир. Айни пайтда, у маърифатпарвар, мураббий сифатида ҳам маориф ва маданиятимиз тарихида салмоқли ўринга эга. У ўнинчи йиллардаёқ янги усулда мактаб очиб, болаларга дарс берган, илм-маърифатни кенг халқ оммасига ёйишга жонбзлик кўрсатган кишилардан эди. Бинобарин, Сўфизода ҳақида гап кетганда унинг истеъдодига хос бўлган мана шу икки жиҳатни – ижодкорлиги ва мураббийлигини таъкидлаш лозим бўлади. У худди мана шу жиҳатлари бидан XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошидаги ўзбек маданиятининг Исҳоқхон ибрат, Сиддиқий Ажзий, Абдулла Авлоний ҳамда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий киби вакиллари билан бир қаторда туради.

Унинг асарлари Биринчи Жаҳон уруши арафасида ва 20-йилларда оғиздан-оғизга ўтиб, кенг халқ оммаси қалбидан мустаҳкам ўрин олган. Сўфизода шеърларидан намуналар 30-йиллардаёқ мактаб дарсликларига киритилган. Масалан, Абдулла Авлоний 1933 йили нашр эттирган ўрта мактабларнинг ВИИ синфи учун тузган “Адабиёт хрестоматияси”да Сўфизодага алоҳида жой ажратган. Жумладан, шоирнинг “Маданий макиёнлар” шеърини “Пролетар диктатураси даври адабиёти” намунаси сифатида берган эди. Умуман олганда, Сўфизода ижоди ҳақида ёзилган мақолалар 20-йилларда ҳам учрайди. Масалан, Лутфилла Олимий 1925 йилда у ҳақида мақола ёзган. 1934 йилда эса Маён Бузрук Солиҳов “Сўфизода ва унинг ижоди” деган китобча чоп эттирди. 1935 йилнинг 29 январида Сўфизоданинг 65 ёшга тўлиши муносабати билан юбилей ўтказилган ва 200 дан ортиқ шеърли нашр этиш учун тўпланган эди. Бироқ насиб қилмади. Шоир қатағон қурбони бўлди.

Унинг иккинчи ижодий умри 60 йиллардан бошланади. 1968 йилда адабиётшунос Тўлқин Расуловнинг ташаббуси билан Сўфизода шеърларининг бир қисми кичик китобча бўлиб босилиб чиқди (Сўфизода. Тароналар. 1968). Ўша йили “Ўзбек адабиёти тарихи”нинг биринчи жилдида шу муаллифнинг шоир ҳақидаги мақоласи нашр этилди ҳамда унда Сўфизоданинг адабиётимиз ва маданиятимиз тарихидаги ўрни ҳақида фикр юритилди.

Муҳаммадшариф Сўфизода 1880 йилда Чустда хунарманд оиласида туғилди. Отаси Эгамберди Сўфи пичоқчилик билан шуғулланган эди. Онаси Зайнаб холанинг саъйи-ғайрати эвазига Муҳаммадшариф ён қўшниси Манзура отин қўлида савод чиқаради, сўнг эса маҳалласидаги эски мактабда таълим олади. Бўлажак шоирнинг адабиётга кўнгил қўйишида ғазални дид билан ўқувчи бу хушовоз аёлнинг таъсири катта бўлган.

Сўфизода адабиёт даргоҳига 90-йилларда, яъни Муқимий ўзининг машҳур сатиралари билан бадий ижодда демократик йўналишни тайин этган,

Фуркат маърифатпарварлик руҳидаги шеърлари билан бу давр адабиётининг муҳим бир хусусиятини белгилаб берган пайтларда кириб келди. Табиийки, унинг дастлабки шеърлари мана шу икки катта санъаткорнинг фусункор мисралари таъсирида вужудга келди. “Губори дарду алам”, “Ўпай” каби лирик ғазаллари, “Дакананг”, “Бедананг” каби ҳажвиялари, маърифат ҳақидаги қатор шеърлари унинг адабиёт оstonасига кириб келишида ўзига хос йўлланма бўлди. Жуда қисқа муддат ичида оддий пичокчи Эгамберди Сўфининг ўғли Муҳаммадшариф “Ваҳший”, “Сўфизода” таҳаллуслари билан бутун Фарғона водийсида шуҳрат топди. Лекин унинг мутассиб диндорларнинг, мавжуд ижтимоий тузум ҳомийларини шарманда қилувчи заҳарли ҳажвиялари шоир бошига катта ташвиш олиб келди. Уни “даҳрий” деб эълон қилдилар. Унга “беадаб”, “бадасл” деган тавқи лаънат босдилар. Бу ҳам етмади. Уни қатл этиш лозимлиги ҳақида гап чиқди.

Шоир қочишга ва натижада 1900-1913 йилларда она диёридан узоқда дарбадар ҳаёт кечиришга мажбур бўлди. Ўрта Осиёнинг бутун шаҳарларини кезиб чиқди. Бироқ шоир қаерда бўлмасин, барибир она диёрига қайтишдан умидини узмади. Ниҳоят, 1913 йилнинг охирларида чустга қайтиб, янги усулдаги мактаб очди. Табиатан дангал, тиксўз, ҳатто бир оз чапанифеъл бўлган шоир мактаби тепаисга шундай ёздириб қўйган экан:

“Мен ул бўёқчиманки, мактаб хумида ранг бериб, қора чаппаларни ўн икки ойда оқ қиламан” (Расулов Т. Шоир Сўфизода ҳақида (Сўфизода, “Тароналар” китобида). Т., 1968, 6-бет).

Сўфизода кмарсадда ҳам етим болалар учун “Дорул-айтом” (Етимлар уйи) ва катталар учун кечки курслар очади (Сўфизода. Тароналар. Т., 1968, 7-бет). Лекин бу мактаблар тезда ёпиб қўйилади. Бу ҳақида эса, “Туркистон вилоятининг газетаси” 1914 йил 1 январ сониди такаббурона, нописандлик биан ёзади:

“Чуст шаҳрида бир мулла шоир усули жаҳид мактаб очган экан. Чуст аҳолилари ани(нг) ахлоқи бузуқ деб мактабни тарқатиб, ўзини чустдан ҳайдаб юборган эканлар”. Ҳолбуки у бу пайтларда эътиборли муаллимгина эмас, таниқли ижодкор ҳам эди. Шеърлари мухлислар тилида келар эди. Унинг ўз она диёридан бадарға қилиниши тафсилотлари маълум эмас. Лекин айрим шеърлари воқеага аниқлик киритади. Масалан, “Чуст боёнларининг бир гапхонада бир-бирларига мақтанишлари”, “Чуст қозиси Аббосхон Ҳожимуҳаммад ўғлига жавоб” деб номланган шеърлари.

Биринчи шеърда усталик билан бир тўда улфатлар гапхонада ўтиришиб, ўз қилган ишлари билан мақтанадилар. Тўғрироғи ўзларини ўзлари фош қиладилар. Қуюқ, ўткир бўёқлар, заҳарханда оҳанг орқасида милат ва ватаннинг фодё манзаралари намонён бўлади. Ўқувчи “бериб пора приставларни топган” ва “муаллимни қувиб, мактабни ёпган чустлар” қиёфаси билан танишади:

Муаллимни қувиб, мактабни ёпган чустлар – бизлар,

Бериб пора, приставларни топган чустлар – бизлар.

Бошидан охиригача ўткир киноя ва қочирикларга тўла бўлган бу шеър мактаб воқеасини қуруқ қайд қилибгина қолмас эди. Масалани чуқур ва

атрофлича таҳлил этиб, унинг баҳонасида, Чуст мисолида, умуман, Туркистон миқиёсида фикр юргизиб, у ердаги тоқат қилиб бўлмайдиган турмуш манзараларини чизиб беради. Шоирнинг фикрича, энг катта иллат – жаҳолат. Мутаассиблик, такаббурлик, текинхўрлик, ўзгалар ҳаққидан ҳазар қилмаслик, зикналик, лаганбардорлик – булар ҳаммаси маърифатсизликдан. Фожиа шундаки, бу бечоралар мана шу маърифатсизлик билан мактанадилар, уни кўз-кўз қилишдан ҳузур топадилар. Бундан ортиқ бахтсизлик борми дунёда? Шерърада шулар ҳақида гап кетади:

**Шаҳарга қўймадик поездни, келсун, халқ кун кўрсун,
Ажаб мўминсифат, эски мусулмон чустлар, бизлар.**

**Дуо қилсин дедик, қизларни сотдик оқсоқолларга,
Ва лекин қилғувчи оламни вайрон чустлар, бизлар.**

**Кўринг инсофни, пулсиз камбағал, қирқ ёшда бўйдоқ,
Дағи бир чорасиз, ҳар ерда сарсон чустлар, бизлар.**

**Калова сотса, тенг ярмин олурмиз бева-занлардан,
Худони эрка абди, ҳар бири хон чустлар, бизлар.**

**Есин тўқлар, эшик олдида турсин термулиб очлар,
Шу одатни чиқарган, хўб пурдон чустлар, бизлар.**

Иккинчи шеър Аббосхон қозига жавоб шаклида ёзилган. Шеърда шу нарсанглашиладики, Сўфизода биргина “усули жадид” муаллими эмас, аввало, тиксўз, ҳақиқатпараст шоир бўлгани учун ҳукмрон доираларга ёқмаган. Иккинчидан, уни илгаригидек “бадасиллик”да, “беадаб”ликда айблашда давом этган. Шунчаки эмас, у мусулмонларни ахлоқини бузишда айбланган. Шеър жиддий, маълум маънода трагик оҳангда “Менинг ёзганларим, билсанг агар, хуну жигардандур”, деган сатр билан бошланади. Иккинчи байтдаёқ муаллиф жавобга ўтади. Чамаси, қози ва унинг атрофидагилар шоирни обрўсизлантириш учун онасининг шаънига ҳар хил бўлмағур гаплар тарқатганлар, ўзини бузуқликда, камбағаллик, ялангоёқликда айблаганлар. Шоирнинг сатрларида мана шу масалаларга ойдинлик киритилади:

**Тилингни сақла, бадгўйликка одат қилма, эй аблах,
На билдинг, модарим дарвешлардан ёки ғардандур.**

**Жаҳонда йўқ эди бачча, ани сенлар чиқаргансан,
Суюқлар бошчиси, билсанг, сенингдек “катталар”дандир.**

**Тишинг то чиқмагунча, волиданг, албатта нон бермас,
Топиб нонимни миннатсиз есам, фазли хунардандур.**

Кўринданидек, муаллиф ўзи ва онаси ҳақида тарқатилган фикс-фасодни рад этиш билан кифояланмай, қораюракларни афт-башарасини очиб

кўрсатади, гапни виждон билан яшашга буриб, меҳнат билан топилган нонни улуғ неъмат деб билади.

Жавоб ўз ишини қилди. Шеър ҳукумат вакиллари ларзага солди. Шоирга нисбатан таъқб ва тазйиқлар бошланди. Уни қамадилар, оёғидан судраб сазойи қилдилар. Уламолар: “Ваҳший” учун баққол мол сотмасун, сартарош соч олмасун, чойхона ва йиғинлар уни тағжойдан маҳрум қилсунлар”, - деб фатво бердилар. Оқибатда, шоир ўз Ватанидан бош олиб чиқиб кетишга мажбур бўлди. Лекин у ўзи танлаган йўлдан, ҳақиқатни халққа етказишдан иборат бўлган маслак-этиқодидан қайтмади. Кўнглидагини очик айтди.

Дарҳақиқат, унинг қалами эгасига ҳиёнат қилмади. Ижоди ҳам фаолияти сингари ҳақиқатгўй ва курашчан кечди. Айни пайтда, бу шеърият ва ғоявий, ҳам бадиий юксак эди. Сўфизода шоир сифатида замоннинг энг долзарб масалаларини қаламга олди ва ҳар бири ҳақида эҳтирос билан ёзди. Масалан, шоирнинг 10-йиллардаги шеърияти марказида зулматга чўлганган Ватан ташвишлари туради:

Ватан ҳолидин ўтру кўзларим сақфинда қон оғлар,

На ёлғиз кўзларим, мажруҳ ўлан жисмимда жон оғлар...

Шоирнинг Фузулий йўлида ёзилган “Ватан” деб номланган шеъри юқоридаги сатрлар билан бошланар эди. Ватан ҳолининг изтироблари байтдан-байтга поғонама-поғона ошиб боради. Йўқ ўксиз ватан ҳолига биргина у йиғлаётгани йўқ. (Шоир изтиробларининг ўзи босқичли: кўзлари соққасида қон, мажруҳ жисмида жон йиғлайди.) Уй-рўзғор ободлиги (“Салоҳи хонумон”) фикри билан бутун хонадонлар йиғлайди. Фарқ шундаки, шоир “ошкора”, улар “нихон” йиғлайдилар. Дунё мамлакатлари мактабу-қироатхонага тўлиб, ободлик, фаровонликка кўмилган бир пайтда, Фарғона “беному нишон”ликда йиғлайди.

Сўфизода хотин-қизлар ҳақида ёзади. Уларнинг зулматга бурканган ҳаётдан, маърифатдан узоқ келаётган турмуши, дунё аёлларидан ортда қолиб кетганликларидан сўз очади. Шоирнинг Оренбургда чиқиб турган машҳур “Шўро” журналида чоп этилган “Хоним, суюкли сочинг вор, на суд нишонаси йўқ” (1911 йил, 10-сон), “Хонимлар исминда” (1911 йил, 13-сон) шеърлари бунга далил. Унинг бир шеъри эса, тўғридан-тўғри “Ўқинг, оналар!” деб номланган эди. Мусаддас жанрида ёзилган ушбу шеърнинг биринчи банди куйидагича эди:

Мунча ёмон шўрлади пешоналар,

Қизларимиз - жорияи хоналар.

Сиз эдингиз жонлара жононалар,

Қадрингизи билмади дебоналар.

Қумри билан булбулу бедоналар,

Яхши ўқур, сиз ҳам ўқинг оналар.

Мана, шоир фикрини банд этган муаммолар. Унинг ҳузур-ҳаловатини йўқотиб, унга тинчлик бермаган ўйлар.

Сўфизодани кўпроқ бадихагўй шоир дейишади. Дарҳақиқат, унинг турли муносабатлар билан кўча деворларига, дарвозалар тепасига, чойхоналар эшигига дафъатан ёзиб қолдирган шеърлари ҳалигача халқ ўртасида сақланиб қолган. Гарчи унинг 1917 йилга қадар ёзган шеърлари жуда кам сақланиб қолган бўлса-да, уларда шоирнинг етук бадиий маҳоратини илғаб олиш қийин эмас. Яна бир томони борки, шоир шеърларининг айримлари конкрет адресга эга. Баъзиларини у, ҳатто аниқ отини айтиб, сарлавхага ҳам чиқарган. (Масалан, “Чуст қозиси Аббосхон Ҳожимуҳаммад ўғлига жавоб”.)

Иккинчидан, бу шеърлар кескин баҳс асосига қурилган. Мавзуси – адолат ва ҳақиқат.

Учинчидан, бу шеърлар қайноқ, жўшқин, уларни кескин сатирик рух бирлаштириб, кўтариб турибди.

Туркистонда Октябр тўнтариши юз берганида шоир чет элларда қувғинда эди. Масалан, у бир муддат Ҳиндистонда бўлади, ўқитувчилик қилади, бу ерда ҳам инглиз полицияси билан тўқнашади. Натижада у ердан кетиб, Афғанистонга ўтади.

Афғанистонда у каллапазга шогирд тушади, карвонсаройларда яшаб, кун кечиради. Нима бўлади-ю, афғон газетаси “Сирожул-ахбор” (“Хабарлар зиёси”) да илм-ирфон ҳақидаги 3-4 форсий шеъри босилиб, амир Ҳабибуллохоннинг назарига тушади. Ҳабибуллохон уни қабул қилиб, мактаб очишга рухсат беради. Унинг ўғли Омонуллохон тахтга ўтиргач, маориф вазирлигига ишга олинади.

1919 йилда Афғонистон делегацияси таркибида ўз юртига келади. афғон давлат арбоблари қаторида ўлкага келган шоир афғон ҳукуматининг Тошкентдаги вакили ҳузурига кириб: “Ўз юртимизда имконият бўлмаган чоғларда ва оғир кунларимизда юртингизда ишлашга имкон бердиларингиз. Бунга ташаккур изҳор этаман... Бунга арз этмак бирла омонатларингизни топшираман”, -деб мурожат қилади ва ўз юртида қолади.

Шоир биографиясини махсус ўрганган Т.Расуловнинг берган маълумотларига кўра, Сўфизода ўз туғилган шаҳри Чустга бориб, маориф ширкатлари тузган. Идора пештоқига эса: “Жаҳон савдогари – қаллобларга бунда йўл йўқдир, қўли қадоқ, товони ёруқ, эски чопонлар, хуш келибсизлар!...” – деб ёздириб қўйган экан.

Бироқ у, кўп ўтмай, она Туркистоннинг озодлиги хомхаёл эканлигини англаб етди. Ва бундан қаттиқ изтиробга тушди. Афсуски, унинг бу даврда ёзган шеърлари ҳам у қадар кўп эмас. 3-4 шўро мавзусидаги шеърларигина маълум. Лекин шуларга ҳам синчиклаб қаралса, муаллифнинг мураккаб кечинмаларини пайқаш қийин эмас.

Сўфизода 1937 йилда 57 ёшида шўролар қатағонига учраб, ҳалок бўлади (ЎзАС, 1993 йил 23 июл).

13-маъруза

Абдурауф Фитрат ижодий мероси. Шеърияти. Насрий асарлари.

Адабиёт назариясига оид ишлари (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Абдурауф Фитрат миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг забардаст намоёндаларидан бири
2. Фитрат шеъриятида Ватан мавзуси
3. Фитрат прозасида маърифатпарварлик ва озодлик ғояларининг акс этиши
4. Фитрат биринчи ўзбек трагедиясининг асосчиси
5. Фитрат драмаларида давр иллатларининг фожия этилиши
6. Адиб ҳаёти ва ижодининг бугунги кунда ўрганилиши ва унинг аҳамияти

Адабиётлар:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Т., “Маънавият”, 2000
2. Фитрат. Адабиёт қоидалари. Т., “Ўқитувчи”, 1995
3. О.Шарафиддинов. Абдурауф Фитрат. Т., “Ёшлик”, 1990
4. Ҳ.Болтабоев. А.Фитрат. Т., “Ёзувчи”, 1996
5. И.Ғаниев. Мастерство Абдурауфа Фитрата в создании трагедии «Абулфайзхон». Т., 1992
6. Б.Қосимов. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т., 2002
7. Б.Қосимов ва бошқалар. Миллий уйғониш даври адабиёти. Т., 2004

Таянч атамалари

11. Фитратшунослик ҳақида тушунча
12. Ўнг ва сўл тарафлар ҳақида тўхталиш
13. Мижмар, “шеъри мансур” сўзлари изоҳи
14. “Бир ўзбек йигити тилидан” мансураси

Назорат саволлари

1. Фитрат ҳақида илк маълумот берган ким?
2. Фитратни ким “пантуркист”, “опкортуркист” каби сиёсий айблар билан қоралаб чиққан?
3. Фитрат ҳаёти ва ижодининг янги талқини кимлар томонидан амалга оширилди?
4. Фитрат ҳаёт йўли ҳақида нималарни биласиз?
5. Фитрат ижодий меъроси ҳақидачи?
6. Шеърлари мазмуни қандай?
7. Драматургия соҳасидаги хизматлари.
8. Насрий асарлари ва публицистикаси ҳақида гапиринг.

Абдурауф Фитрат XX аср Ўрта Осиёда етишиб чиққан энг ноёб истеъдод соҳибларидан бирidir. У маданиятимиз ривожига шоир, адиб, драматург, муаррих, мунаққид, адабиётшунос, тилшунос, санъатшунос, мутаржим, мутафаккир-файласуф, жамоат арбоби, сиёсатчи, педагог сифатида ўчмас из қолдирди.

Абдурауф Фитрат 1886 йилда Бухорода туғилган. Отаси Абдурахим савдогар бўлган. У сарроф (пул майдаловчи; пул алмаштирувчи)лик билан шуғулланган. Манбаларда унинг ўқимишли, художўй одам бўлгани айтилади.

Абдурауфдан ташқари унинг яна Абдурахмон деган ўғли ва Махбуба деган қизи ҳам бўлган. Ҳар бир бандаи мўмин сингари у фарзандлари олдидаги бурчини ўтаган-уларга тоат-ибодатни ўргатган, ибтидоий мактабга бериб хат-саводини чиқарган, ўғилларининг кўлини ҳалоллаган. Фитратнинг онаси Мустаф биби зодагонлар оиласидан бўлиб, яхши тарбия кўрган, тавфиқли, донишманд, ўқимишли аёл бўлган. У болаларини ҳам ўқимишли қилишга интиланган, уларда адабиёт ва санъатга ҳавас уйғотишда катта рол ўйнаган. Шундан бўлса керак, Фитратгина эмас, унинг синглиси ҳам шоира бўлиб етишган. 20 йилларда Махбуба Раҳим қизининг шеърлари матбуотда тез-тез кўриниб турган.

Абдурауф 18 ёшига қадар машҳур “Мир Араб” мадрасасида ўқиди. Сўнг отаси билан ҳажга боришган. Туркия, Эрон, Ҳиндистон, Арабистонда бўлишган. Шундан кейин уни “Ҳожи мулла Абдулрауф” деб таништиришган. Фитратнинг отаси Абдурахим ака касбининг тақозоси билан тез-тез сафарда бўлиб турган. Бирон жиддийроқ сабаб бўлганми, ҳар ҳолда бу хонадонда оилавий муносабатлар унча мустаҳкам бўлмаганга ўхшайди. 1903 йилда Абдурахим ака узок муддатга - 15 йилга Қашқарга кетади. Фитратнинг ўғай қизи Севара Кароматиллахўжаеванинг эслашича, 30-йилларда Фитрат отаси ҳақида гапиришни унча ёқтирмаган. Онаси Мустафбиби ҳам эрининг номини тилга олишни хушламаган.

1904-1907 йиллар Фитрат Москва, Петербург шаҳарларига саёҳат қилган. 1909-1913 йиллар Истанбул университетида ўқиган. “Мунозара” (1909), “Сайҳа” (1911), “Ҳинд сайёҳи” (1912) асарлари Истанбулда чоп этилган.

“Ёш бухороликлар” (1917) инқилобий партиясига саркотиб қилиб сайланди. “Большевик балоси” бош кўтарган 1917 йилнинг Октябрини “юрт қайғуси” деб баҳолаган эди. Туркистон мухторияти эълон қилинган 1917 йил 27 ноябрь тунини “миллий лайлатулқадримиз” деб атаган эди. Фитратнинг Тошкентдаги энг йирик хизматларидан бири “Чиғатой гурунги” жамиятини (1918-1920 йиллар) ташкил этиши бўлди. Файзулла Хўжаев, Акмал Икромовларнинг Фитратга ҳурмати жуда баланд бўлган. Фитратни ҳар томонлама эҳтиёт қилиш учун ҳатто Сталин билан ҳам учраштиришган.

1923-1924 йилларда Фитрат Москвадаги собиқ Лазарев Шарқ тиллари институтида ишлади. Ленинград давлат университетида Шарқ халқлари тили, адабиёти, маданиятидан маърузалар ўқиди, профессорликка сайланди.

“Абулфайзхон” (Москва 1924), “Шайтоннинг тангрига исёни” (Тошкент, 1924), “Арслон” (Самарқанд-Тошкент, 1926) каби қатор драматик асарлари, “Бедил” (Москва, 1923; Тошкент, 1924) илмий-оммавий очерки, “Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба: Сарф (1-китоб), Наҳв (2-китоб)” (1925), “Адабиёт қоидалари” (Самарқанд-Тошкент, 1926) каби дарслик-қўлланмалари босилди.

Фитрат янги ўзбек адабиётшунослиги илмининг тамал тошини қўйди. Афросиёб-Алп Эр Тўнга марсиясидан Яссавийгача, Юсуф Хос Ҳожибдан Турди, Машраб, Умархонгача, замондошлари Элбеку Чўлпонлар ҳақида ҳам ёзди. “Адабиёт қоидалари” (1926), “Аруз ҳақида” (1936) китоблари билан буюк

Навоийлар юксак босқичга олиб чиққан ўзбек адабий эстетик тафаккурини янги давр тушунчалари билан бойитди ва адабиёт назарияси бўйича ҳам замонасининг етакчи мутахассиси сифатида шуҳрат қозонди.

Фитрат 1937 йил 24 апрелда Давлат Хавфсизлик Бошқармаси 4-чи бўлимининг бошлиғи Давлат Хавфсизлиги лейтенанти Оғабеков томонидан ҳибсга олинади.

Фитратнинг 1937 йил 22 июлда тўлдирилган “Маҳбуслик анкетаси”да қуйидаги ёзувлар бор:

Исми шарифи: Фитратов Рауф Раҳимович.

Туғилган йили ва жойи: 1886, Бухоро шаҳри.

Доимий яшаш жойи: Тошкент шаҳри, Гулистон маҳалласи, 116-уй.

Иш жойи: Пушкин номли Тил ва адабиёт институти.

Касби: илмий ходимлар секцияси аъзоси.

Мулки: хусусий уйи бор.

Ижтимоий аҳволи: хизматчи.

Миллати ва фуқаролиги: ўзбек, СССР.

Партиявийлиги: йўқ.

Маълумоти: олий.

Судланганми: йўқ.

Оила таркиби

Хотини: Фитратова Ҳикмат, 25 ёш, уй бекаси.

Онаси: Фитратова Бибижон, 70 ёш.

Қизи: Фитратова Севар, 7 ёш

Фитратга “миллатчи”, “аксилинқилобчи”, “немис”, “инглиз” разведкаси “айғоқчиси” каби тавқи лаънатлар ёпиштирилиб, СССР Олий суди ҳарбий коллегияси томонидан суд қилиниб, 1938 йил 4 октябрида отиб ўлдирилганлиги маълум қилинган эди.

Бироқ сўнгги маълумотларга қараганда, архив материаллари орасида Фитратнинг хотини Ҳикматойнинг 1956 йилдаги сўровига жавобан ўша йили 5 ноябрда мазкур ҳарбий коллегиянинг адлия полковниги В. Борисоглебский имзоси билан Ўзбекистон Ички ишлар вазирлиги 1-махсус бўлим бошлиғига йўлланган кўрсатмаси бор. Унда Фитратнинг 1938 йил 15 октябрда суд қилингани (ҳолбуки бу вақтда адибнинг отилганига 11 кун бўлган эди) ва жазони ўташ даврида 1944 йил 3 ноябрда (!) вафот этгани (!!) маълум қилинади. Бундай ҳодисаларни қатағон даври ҳужжатлари орасида истаганча топиш мумкин.

Тадқиқотчи Ҳ.Болтабоев Фитрат асарларининг умумий сонини 87 та қилиб кўрсатган эди. Илҳом Ғаниев ва Б.Эргашевлар бу кўрсаткични 134 та деб эълон қиладилар. Уларнинг бир қисми шеър, хикоя, ижтимоий наср, драма сингари бадиий жанрларда ёзилган асарлардир. Яна бир қисми — публицистика, кундалик мақолалар, турли ўқув дарсликлари, адабий-танқидий тадқиқотлардан иборатдир.

Фитрат “Юрт қайғуси”га бағишланган шеърларидан бирида ёзади:

Эй, улуғ Турон, арслонлар ўлкаси!

Сенга не бўлди? Ҳолинг қалайдир? Нечук кунларга қолдинг?

Мутахассисларнинг ёзишларича, Фитрат ўндан ортиқ драматик асарлар ёзган. Улар қуйидагилар: “Беғижон”, “Мавлуди шариф”, “Або Муслим”, “Темур сағанаси”, “Ўғузхон”, “Қон”, “Чин севиш”, “Ҳинд ихтилолчилари”. “Абулфайзхон”, “Шайтоннинг тангрига исёни”, “Арслон”, “Восеъ кўзғолони”, “Рўзалар”. Булардан олтитаси бизгача етиб келган эмас.

Фитрат ўз драмалари билан ўзбек драматургияси ривожига буюк рол ўйнади. “Чин севиш” ва “Ҳинд ихтилолчилари” асарларида Ҳиндистон халқларининг озодлик ва мустақиллик учун инглиз мустамлакачиларига қарши олиб борган мурасасиз курашлари орқали Туркистон халқларининг туганмас дардларини ифода қилди.

“Абулфайзхон” адабиётимизда тарихий мавзуда ёзилган биринчи драма эди...

Фитрат прозаси ўзбек насри ривожига сезиларли таъсир кўрсатди. Уларда кўтарилган масалалар Туркистон миллий уйғонишини ривожлантирувчи омиллардан бўлди.

Фитрат адабиётни санъатга яқинлаштириш йўллариини излади ва уларнинг асоси халқчилликда эканини исботлашга интилди.

XX аср адабиётига назар ташлар эканмиз, Чўлпон ўз шеърияти билан янги ўзбек шеъриятининг асл пойдеворини яратди. А.Қодирий ўзбек романчилигига асос солди. Фитрат ўзбек драмачилигининг энг сара наъмуналари муаллифи ва янги ўзбек адабиётшунослигининг асосчиси бўлиб тарихга кирди.

Фитрат ижодини ҳолисона ўрганиш ўтган асрнинг 70-йилларида бошланиб, таниқли олимлар Э.Каримов, А.Алиев, И.Султон, С.Мамажонов, Б.Қосимов, Ҳ.Болтабоев, И.Ғаниев тадқиқотларида Фитрат ижодини ҳар томонлама тадқиқ этиш ва муносиб баҳолаш кечиктириб бўлмайдиган вазифалардан бири эканлигига асосий диққат қаратилди.

Қатағон қилинган адиблар меросини халққа қайтариш йўлида Ўзбекистон Қаҳрамони, устоз Озод Шарафиддинов илмий-ижодий жасорат кўрсатган машҳур мунаққиддир. Унинг XX аср шеъриятининг ёрқин юлдузи Чўлпон адабий мероси ҳақидаги кўплаб мақола ва рисолаларини адабий жараёндаги ўзига хос истиқлол руҳи билан суғорилган илмий кашфиётлар дейиш мумкин.

Адабиётшунос олим кейинги ўн-ўн беш йил давомида чоп этилган рисола, мақола, эссе ва адабий суҳбатларида янгиланаётган замонавий миллий адабий тафаккурнинг ёрқин намуналарига, ижодкор шахсига, жумладан, Абдурауф Фитрат ижодига ҳам айрича меҳр билан ёндошар эди. “Абдурауф Фитрат ва унинг “Ҳинд сайёҳи” асари”¹ тадқиқоти А.Фитрат прозаси ҳақида яратилган гўзал таҳлил ва талқинлар йиғиндисига ўхшайди. Фитрат ижодига оид бу мақолада улуғ мутафаккирнинг биргина асари “Ҳинд сайёҳи” таҳлили орқали адибнинг миллат, тарих олдидаги буюк хизмати ҳақида гап боради: мазкур асар ўз даврида жадиदчилик ҳаракатининг дастури-манифести

¹ Шарафиддинов О. Абдурауф Фитрат ва унинг “Ҳинд сайёҳи” асари. Китобда: Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. “Шарқ” НМАК, Тошкент, 2004 96-130 бетлар

бўлганлиги таъкидланади.¹ Мустабид адабий сиёсатнинг кабиҳлиги шундаки, у чин истеъдодларни қоралаш, шаънини топташ бобида эмас, “улуғлаш” ишида ҳам жиноят йўлидан борган. Тадқиқотда мана шу шафқатсиз ҳақиқат бутун даҳшати билан кўрсатилади. Устоз ёзганидек, Фитрат ҳам М.Бехбудий, А.Қодирий, Чўлпонлар каби Ватанини эркин ва мустақил кўрмоқни истар, халқининг ўз тақдирига ўзи хўжайин бўлган ҳолда ҳар қандай кишан ва бўйинтуруқлардан халос бўлиб яшамоғини орзу қиларди. Шунинг учун у ҳеч нарсадан ҳайикмай мустамлакачиларга нафратини ҳайқариб айтди. Золимларни лаънатлади, халқни уйғонишга ундади, ҳур фикр билан яшашга, ўзлигини танишга чақирди. Қизил империя кўплар қатори Фитратни ҳам тарих саҳифаларидан буткул чиқариб ташламоқчи бўлди, бироқ бу разил ният амалга ошмади. Кечикиб бўлса-да ҳақиқат юзага чиқди, адолат қарор топди.

Озод Шарафиддинов “Ҳинд сайёҳи” асарини роман, қисса деб атагувчилар борлигини эслатган ҳолда қисқа ва лўнда қилиб, ”Ҳинд сайёҳи” роман эмас, қисса ҳам эмас, балки ижтимоий-сиёсий ва публицистик асар, деб баҳолайди.

Ҳақиқатан ҳам, “Ҳинд сайёҳи” асари бошидан охиригача давом этадиган, ўз бошланишига, ривожига, кульминациясига эга бўлган яхлит воқеа асосига қурилган эмас, балки диалог шаклида ёзилгандир. Унда Ҳиндистондан келган бир очиқ фикрли, тараққийпарвар, зиёли одамнинг Бухоро, Қарши, Китоб, Шаҳрисабз шаҳарлари ва бухороликлар ҳақидаги фикрлари баён этилади.

Фитрат “Ҳинд сайёҳи”ни яратиш жараёнида жаҳон адабиётининг ноёб дурдоналарига мурожаат қилгани мунаққид томонидан эслатилади. “асарнинг ... биринчи фазилати шундаки, у Бухорога нисбатан жуда катта муҳаббат билан ёзилган”. Сайёҳ шу билан бирга бир қатор муҳим ижтимоий иллатларни ҳам ўртага ташлайди: “Қарши ва Китобнинг бирон бир алача тўқувчиси Фарангистонда яшаса, бошдан-оёқ зар-зеварларга ботар эди. Бу бечораларнинг эса еярга нони йўқ. Агар шу Шаҳрисабз ерлари Ёпон элида бўлганида эди, зар экиб, зар ундирар эдилар. Бу ерлар нега шўразорга айланган?”.

Ҳинд сайёҳи амирлик бўйлаб саёҳатини давом эттирар экан, Хатирчида аҳвол бундан ҳам баттарроқ эканлигини алоҳида таъкидлайди. Сафар деган деҳқон қўшнисининг бир қоп гўнгини билмасдан ишлатиб қўяди. Натижада жанжал чиқиб, 600 танга тўлашга мажбур бўлади. Сафар ерини ҳам, уловини ҳам сотиб қарзини тўлайди ва ўзи буткул қашшоқ бир қул ҳолига тушади.

“Ҳинд сайёҳи”да тижорат йўли билан элу юртни фаровон ва обод қилиш йўллари ҳақида қуйиб-ёниб айтилган мулоҳазалар анча сероб. Асар муаллифи Фитрат иқтисодиёт масаласида ҳам чуқур замонавий билимга эга бўлган. Асарда олға сурилган фикрлар деб ёзади, Озод Шарафиддинов тўғридан-тўғри мустабидлик тузумининг бадбашара моҳиятини очиқ беради ва демократик характердаги бошқарувни жорий қилишни тарғиб этади.

Мунаққид “Ҳинд сайёҳи” ҳақидаги мулоҳазаларига якун ясар экан, тўрт ҳолатга алоҳида эътибор қаратади.

¹ Ўша китоб, 10 бет

-асар камровининг кенглиги, ижтимоий моҳиятининг теранлиги билан Марказий Осиё халқлари адабиётида ҳам катта ҳодиса бўлганлиги;
 -асарнинг ҳар бир саҳифасида муаллифнинг тарих, адабиёт, ислом фалсафаси, ижтимоият ва иқтисодиёт бобида қомусий билимлар эгаси эканлиги;
 -“Ҳинд сайёҳи” теранлиги ва ҳаётийлиги билан Марказий Осиёда бутун жадиличилик ҳаракати учун дастуриламал бўлганлиги;
 -асар бадиий жиҳатдан жаҳон адабиётининг энг яхши анъаналари руҳида ёзилганлиги.

Хуллас, А.Фитратнинг сермахсул ижоди XIX аср охири ва XX аср бошларида юзага келган миллий уйғониш даври адабиётининг туғилиши ва ривожига асос бўлган ҳодисалардан биридир.

14-майруза

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодий мероси. Шоир. Драматург. Театр арбоби. Педагог. Шеърларида миллий уйғониш ғояси (2 соат)

Маъруза режаси:

1. Ҳамза Ҳакимзода ҳаёти ва ижоди
2. Ҳамза маърифатпарвар шоир
3. Ҳамзанинг шўро даври шеърляти
4. Ҳамза Ҳакимзода ўзбек комедиясининг асосчиси
5. Ҳамза ижодида давр иллатлари ва эрк ғояларининг акс этиши
6. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ижодининг бугунги кундаги аҳамияти

Адабиётлар:

1. Ҳ.Ҳ.Ниёзий. Тўла асарлар тўплами. Т., “Фан” 1989
2. Ҳ.Ёқубов. Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг ижодий методи ва услуби. Т., “Фан” 1989
3. М.Мамажонов. Барҳаёт Ҳамза. Т., 1991
4. С.Малиев. “Бой ила хизматчи” ёки тикланган нусха муаммоси. “Ёшлик” 1989, 2-сон
5. М.Қўшжонов. Ҳамза маҳоратидаги лавҳалар. Т., “Фан” 1986
6. Б.Имомов ва бошқ. Ўзбек драматургияси тарихи. Т., 1995

Ҳамза 1889 йил 6 мартда Қўқонда зиёли оилада – табиб Ибн Ямин Ниёз ўғли оиласида туғилди. Ибн Ямин ўзбек, араб, форс тилларида анча саводли бўлиб, Қўқон уламиси орасида катта эътиборга лойиқ табиб эди. Ҳамза дастлаб маҳалла мактабида, 1899-1906 йилларда Қўқон мадрасаларида ўқиди, бирмунча вақт рус-тузем мактабда рус тилини ўрганди.

XX аср бошларида содир бўлаётган муҳим ижтимоий-сиёсий ҳодисалар Ҳамза ҳаётига, унинг ижодкор сифатида шаклланишига кучли таъсир кўрсатди, 1905 йил инқилобий ҳаракатлар Россиянинг чекка ўлкалари халқларида маърифат, озодлик, истиқлол сари интилишларига туртки бўлди. Унинг бадиий ижодга, нафис санъатга бўлган қизиқиши 1900 йиллардан бошланди. 1908 йилда Наманганда ўқиб юрган кезларида Ҳамза татар маорифчиси абулла Тўқмуллин билан танишади: “Ул меним қўлимда ўз

қаламим билан юз саҳифадан ортиғроқ эски усулдаги ёзишмаларими кўриб, тарбияға киришди”, - деб ёзади Ҳамза таржимаи ҳолида.

Ҳамза 1910 йилда Тошкент шаҳрида амалий фаолиятга киришиб, Қашқар маҳалласида биринчи марта усули жаҳид мактаби очади. Бу даврда у Тошкентда Туркистон жаҳидчилик ҳаракатининг раҳбари мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва унинг атрофидаги шогирдлари усули жаҳид муаллимлари ака-ука Шокиржон ва Собиржон Раҳимийлар, Самиёқори билан яқиндан ҳамкорлик қилади. Мана, Ҳамза архивидаги ҳужжатлардан бири: “Пирлардан: мухтарам устози олий муаллим Мунавварқори... Адреслари: Эски Тошканд, усули савтия мактабида, маҳалла Меҳрободда. Мулоқотимиз 1908 милодий 11 декабрда”.

1911 йилда Қўқон шаҳрида у шундай мактаб очади. Бу мактаблар чор маъмурларининг таъқиби билан ёпилади. У 1991 йилда ҳаж сафариға отланади: Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, арабистон мамлакатларининг марказий шаҳарларида бўлади. Ҳамза қаерда бўлмасин, у ернинг таълим-тарбия, у ернинг таълим-тарбия, ўқув муассасалари билан танишади.

Ҳамза 1914 йилда дастлаб марғилонда, кейин Қўқонда усули жаҳид мактаби очади. Бу ҳақда “Таржимаи ҳоли”да куйидагиларни ёзган эди: “1914 йилнинг охирларида Марғилонда мактаб очдим. Саккизинчи ойгача бормай, Андреев исминдаги Скобел маориф раҳбари томонидан мажбурий ёпилди. Ундан яна Ҳўқанд келиб, йўқсил болалар учун пулсиз ўқиш мактаби очдим...ўзим 4 ойга давом эттиргандан кейин уезд начайлиги Мединский томонидан тинтув бўлиб ёпилди. Лекин ҳеч бир қандай қоғозларим қўлиға тушмагани учун қамалмай кутулдим”.

Ҳамза бу даврда янги мактаблар учун “Енги адабиёт”, “Ўқиш китоби”, “Қироат китоби” каби дарсликлар яратди. 1915 йилда қўқонлик маърифатчилар билан ҳамкорликда усули жаҳид мактаблари учун дарсликлар нашр қилиш, ўқувчиларни Тошкент ва бошқа шаҳарларда босмадан чиққан дарсликлар билан таъминлаш мақсадида “Ғайрат” китобхонаси ташкил этади. Бу китобхонанинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлониёларнинг дарсликлари ҳам кўп нухаларда бўлган.

Ҳамза “Ниҳоний” (яширин, махфий маъноларини билдиради) таҳаллусида ижод қилди ва 1905-1914 йилларда ушбу таҳаллусда яратган шеърларни тўплаб, “Девони Ниҳоний”ни тузди. Девонга шоирнинг 177 шеъри киритилган бўлиб, улардан 150 таси ғазал, қолганлари маснавий, мураббаъ, мухаммас, мусаддас ва 1 мактубдан ташкил топган; булардан 165 та шеър ўзбек тилида, 10 та шеър форс-тожик тилида, 2 та шеър ўзбек ва рус тилида ширу-шакар жанрида ёзилган.

Шоир ижодида муҳим ўринни ажойиб шеърий гулдасталари – “Миллий ашулалари учун миллий шеърлар мажмуаси” эгаллайди. Бу умумий ном остидага 7 шеърий тўпламга 1915-1917 йилларда яратган шеърлари киритилган. Бу шеърий тўпламлар “Атир гул”, “Оқ гул”, “Қизил гул”, “Пушти гул”, “Сариқ гул”, “Яшил гул”, “Сафсар гул”. Уларда халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини уйғотиш, илм-маърифатга даъват этиш ғояси етакчи эди:

Бу Ниҳон қон йиғлаюр миллат учун лайлу наҳор,

**Ёз ўтуб, қиш келди ҳоло, бизга бўлган йўқ баҳор.
Сарсари боди жаҳолат қилмак истар тору мор,
Чора шул мактаб очайлик, шояд ўлсун сабзавор.
Эй мусулмонлар, қачон бир дарда дармон истарсиз?
Миллатга шавкат, тараққий, шаъну даврон истарсиз?**

Ҳамзанинг “Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси”даги мазкур 7 тўпламга кирган шеърлари, матбуотда эълон қилган шеър ва публицистик мақолалари, яратган драмалари, “миллий романлари” унинг жадиличлик ҳаракатининг бадиий адабитётдаги йирик намоёндаларидан бирига айлантирганини кўрсатади.

Ҳамза миллатни жаҳолат, истибдод, илмсизлик туфайли фажеъ аҳволга тушган Трукистонни йиғлашга даъват этадиб сен шундай йиғлагинки, ҳатто “руҳсиз танлар тебрансин”, сени шундай аҳволга солган, ўзи зиллатга, хорликка ботган миллат уйғонсин:

**Дариғ тутманг илм учун кетса молу жон,
Ўқув фарзлиги минг йўл Қуръонда фармон,
Маърифатсиз тонулмас аҳкоми имон,
Илмсизга айтулмас комил мусулмон.
Йиғла, йиғла Туркистон, йиғла, Туркистон,
Рухсиз танлар тебрансун йиғла Туркистон.**

Хоразм халқ куйлари оҳангида битилган “Яхши ҳолин йўқотган оқибатсиз Туркистон” мисраси билан бошланувчи шеърида шоир мустамлака ўлканинг иқтисодий, маънавий, сиёсий тутқун аҳвлоҳолини буюк дард билан қаламга олган. Ҳар бир миллатнинг истиқболи – илм-маърифатда. Шоирни қийнаётган, унинг фарёд чекишига сабаб бўлаётган нарсa миллатнинг илмсизлиги, бу илмсизлик оқибатида ўзига “Ўлмасиндан илгари жисмига кафан бичган”и:

**Бўғзи сори тўлгунча ғафлат шаробин ичган,
Ўлмасиндан илгари жисмига кафан бичган,
Умид риштасин кесуб, ору номусдан кечган,
Боғлу қўлинг, Туркистон, нобакорларми чечган?**

Ўзгалар-чи? Улар ўз халқлари учун молу-жонини қурбон қиладилар, илм-маърифат йўлида бор-йўғини бахшида этадилар, миллат равнақи учун қон ютадилар. Шоир шу ўринда Туркистоннинг ўтмишига разм солади: оламга илм нуруни таратган, иқболи қуёшдек чароғон замонларнинг ўтиб кетганидан афсус чекади:

**Эсиз, эсиз Туркистон, қани аввалги ҳоли?
Оламга зиё берган ул хуршиди иқболи?
Абри ғафлат қуршади, тун бўлди истиқболи,
Хўр бўлса миллатимиз, тутмасмикан уволи.**

Шоир шундай хулосага келади: сенинг боғлиқ қўлингни бу нобакорлар ечмайди! “Ватанга молик бўлган нобакор тўнғиз” келгиндилардан Туркистонни озод қилиш учун ўзлигини юксак даражада масъул биладиган ҳақиқий миллат фидоийларини тарбиялаш керак.

Шоир ҳар тўрт мисрадан кейин такрорланувчи:

**Зулмат тоши ёзулсада, кўзи очулмас,
Рухсиз тандур, ханжар урса, қони сочулмас.**

нақорат мисраларда мумтоз шеъриятимизга хос тамсил санъатидан моҳирона фойдаланган. Ўйибор беринг, халқ ўзлигидан, миллий руҳдан маҳрум этилган, қуруқ жасади қолган – бу жасад ўлик жасад, ҳар қанча тиг урсанг ҳам қон чиқмайди. Халқимизда ҳам шундай ибора қўлланилади.

Кўпгина ўзбек ижодкорлари қатори ҳамза дунёқарашининг такомилида жадиличилик ҳаракатининг буюк раҳнамоси Исмоил Гаспирали ва унинг “Таржимон” газетасининг роли катта бўлган. 194 йил 11 сентябрда гаспирали вафоти муносабати билан ҳамма ўзбек жаид ижодкорлари сингари Ҳамза ҳам ўз ҳамдардлигини билдириб, “Явмул-вафот” (Садойи Фарғона, 1914 йил 24 сентябр) мақоласини ва “Марсия” (Садойи Фарғона, 1914 йил 28 сентябр) шеърини эълон қилди:

**Оҳ миллат, етди бу дам қайғулик, ғамлик замон,
Тегди оғзинга ҳалокат тоши, эмди тўла қон,
Дод қил давру фалакдан, ботди хуршиди жаҳон,
Мотам айла, оғласун аҳволинга ҳар инсу жон,
Кўк сари учди Масиҳо жисмлар жондан жудо,
Яъни такрори тараққий мурғи шабхондан жудо.**

“Миллий ашулалар учун милой шеърлар мажмуаси”нинг “Биринчи бўлим”ида “дилоғон” оҳанги билан айтилувчи “Кўзни очинг, қардошлар!” шеърида шундай мисралар:

**Ташлаб Ниҳон кўнгилда бўлган иллатни,
Кину буғзи адоват, фисқу ғийбатни,
Сунний, ший сўзларни барбодлашайлик,
Миллат йўлин кўплашуб ободлашайлик.
Улфатлашуб, ёзлашуб ҳам қишлашайлик,
Театр ясаб, концертлар, олқишлашайлик.**

1915 йилда нашрга тайёрланган ушбу тўпламдан жой олган юқоридаги мисралар Ҳамзанинг сахна ҳаётига алоҳида аҳамият берганини кўрсатади.

Ҳамза 1915 йилдан фаолият кўрсатган Кўкон театр труппаси учун сахна асарлари – драмалар ёзди. 1915 йилда ёзган “Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари” драмаси Ҳамзанинг бу соҳадаги биринчи қадами бўлди. Ушбу драмадан кейин у “Ўч”, “Муҳторият ёки автономия” (1917), “Ким тўғри”, “Бой ила хизматчи” (1918) каби сахна асарларини яратди.

“Заҳарли ҳаёт...” драмаси бевосита жаид маърифатпарварлиги руҳида ёзилган, унда “Янги саодат” “миллий роман”идаги гоё етакчилиқ қилади. “Янги саодат”да илмсизлик, жаҳолат туфайли пароканда бўлган Абулқаҳҳор оиласини ёш Олимжон илм-маърифат орқали саодатли қилади. Драмада эса жаҳолат, қолоқлик, мутассиблик илм-маърифат, тараққиёт фидойилари Маҳмудхон ва мариямхонларни фожеага олиб келади. ушбу 4 пардали трагедия 1915 йилда ёзилиб, 1916 йилда Тошкентда “Матбаи Ғуломия”да машҳур маърифатчилардан, Ҳамзанинг яқин дўсти, савдогар бой Саидносир

Миржалолов (1884-1938) ноширлигида босмадан чиққан. Муаллиф асарнинг жанрини “Туркистон маишатидан қиз ва куёв фожеаси” деб белгилайди.

1917 йил 27 ноябр Туркистон мухторияти эълон қилинган кунни Ҳамза Туркистон шаҳрида мамнуният билан кутиб олди ва “Туркистон мухториятина” шеърини яратди. Шеър “Улуғ Туркистон” газетасининг 1918 йил 11 январ сонидида эълон қилинди. Шеърда шоир мусулмон миллатини улуғ байрам билан муборак қилар экан, улари бир санжоқ байроқ остида бирлашишга даъват этади:

**Келинг энди бирлашинг, ислом миллати!
Кетсин сунний, шиалик нифоқ иллати!
Бир санжоққа тўплансун ислом давлати!
Қутлуғ бўлсун Туркистон мухторияти!
Яшасун энди бирлашуб, ислом миллати.**

Ҳамзанинг 1917 йил Октябр тўнтарилишигача бўлган ижодидаги асосий ғоя маърифатпарварликдир, у бу даврда жадид адабиётининг йирик намоёниси сифатида бадиий ижоднинг ҳамма имкониятларидан, турларидан фойдаланди.

Ҳамзанинг 20-йилларнинг ўрталарида яратган “Паранжи сирларидан бир лавҳа ёки яллагилар иши” драмаси, “Бурунги қозилар ёки Майсаранинг иши” ҳажвий комедияси ўзбек драматургияси ва театр санъати тараққиётига кучли таъсир кўрсатди. Ҳамза 1926 йил 27 февралда “Ўзбекистон халқ ёзувчиси” фахрий унвони билан тақдирланди.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1928 йилнинг августида шўро ҳукуматининг топшириғига биноан Шохимардонга боради, у ерда мавжуд ҳукумат сиёсатини барқарор қилишда, руҳонийларга қарши фаол курашда иштирок этади ва 1929 йил 18 март куни шу курашнинг қурбони бўлади. Ҳамзанинг бир гуруҳ мутаассиблар томонидан ўлдирилиши шўро мафкурасида унинг ижодини синфийлик-партиявийлик тамойилларига асосланиб баҳолаш учун мезон бўлди.

Шўро мафкурасининг бу борадаги салбий оқибатларидан бири шу бўлдики, миллатчи шоирнинг айрим сатрлари, ҳатто асарларига “пардоз” берилди, “тахрир” қилинди, “Бой ила хизматчи” драмаси 1939 йилда драматург Комил яшин томонидан социалистик реализм талаблари асосида, айтиш мумкинки, қайта ёзилди.

Ҳамза ижоди мастақиллик, истиқлол туфайлигина ҳақиқий баҳосини олмоқда. У ҳеч бир бўрттиришсиз, қўшиб-чатишсиз ҳам XX аср ўзбек адабиётининг атоқли вакили: новатор шоир, ҳозиржавоб носир, истеъдодли драматург, ғайратли театр арбоби, моҳир педагог сифатида замондошлари Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпонлар қатоида муносиб ўрин олишга ҳақлидир.